



Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ  
**ΕΠΤΑ**  
ΗΜΕΡΕΣ

ΚΥΡΙΑΚΗ 3 ΙΟΥΝΙΟΥ 2001

**ΙΟΥΝΙΟΣ**

Χορηγός: **ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ**

## ΙΟΥΝΙΟΣ

Junius - Ιούνιος - Ιούνης

Των Σ. Θεοδοσίου - Μ. Δανέζη

Ψηφιδωτές παρασιτάσεις

Της Π. Ασημακοπούλου - Ατζακά

«Κατά Θαργηλιώνα...»

Της Μάρως Παπαθανασίου

Το νερό που κοιμάται...

Τον Ηλία Αναγνωστάκη

Οι Πύλες του Ουρανού

Τον Γ. Δημητροκάλλη

Η Πεντηκοστή

Τον Σταμάτη Σακελλίωνα

Η Αγία Τριάδα

Τον Σάββα Αγουριδη

Πέτρος και Παύλος

Τον Δημ. Κυρτάτα

Ο Παύλος ως νομοθέτης

Τον Σπύρου Τρωιάνου

Συγκρίσεις και υπερβάσεις

Τον Ν. Πολίτου

Του θερισμού

Της Αικ. Πολυμέρου-Καμπλάκη

Αη Γιάννης ο Φανιοτής

Τον Γ. Ν. Αικατερινίδη

Κλήδονας στην Ιο

Της Α. Παπαμανώλη-Guest

Γευστική Τριλογία  
του Καλοκαιριού

Της Εύης Βουτσινά

Ο Ιούνιος σε πεζό και στίχο

Τον Χριστόφορου Μπλιώνη

Το άγιο στάρι

Τον Γιώργου Ζεβελάκη

### Εξώφυλλο

Θερισμός, ελαιογραφία του Ε. Θωμόπουλου (1878-1974). Συλλογή Αγροτικής Τράπεζας.

Υπεύθνη «Επτά Ημερών»

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΡΑΪΟΥ

Την πρώτη Κυριακή κάθε μήνα, ολόκληρο το έτος 2001, οι «Επτά Ημέρες» θα είναι αφιερωμένες στον αντίστοιχο μήνα. Το αφιέρωμα στον Ιούνιο είναι το έκτο στη σειρά των αφιερωμάτων των «Επτά Ημερών» στους Δώδεκα Μήνες του Χρόνου.

Των ΣΤΡΑΤΟΥ ΘΕΟΔΟΣ'ΙΟΥ  
ΜΑΝΟΥ ΔΑΝ'ΕΖΗ

Επικ. καθηγητών Αιτροφνολικής,  
Τμήμα Φνολικής - Πανεπιστήμιο Αθηνών

**Ο** ΙΟΥΝΙΟΣ ήταν ο τέταρτος μήνας του αρχικά δεκάμηνου ρωμαϊκού ημερολογίου. Στη συνέχεια, στο αναμορφωμένο από τον Νουμά Πομπήλιο ημερολόγιο, κατέλαβε την έκτη θέση, την οποία διατηρεί έκτοτε, με διάρκεια 30 ημερών.

Κατά την παράδοση, οφείλει την ονομασία του στη σύζυγο του θεού Jupiter (Δία), θεά Juno (Ηρα), προστάτρια του οίκου και του γάμου, στην οποία ο μήνας αυτός ήταν αφιερωμένος. Οι Ρωμαίοι λάτρευαν τη θεά με δύο μορφές: ως Juno Lanuvina και ως Juno Regina. Ως προστάτιδα του γάμου έφερε την προσωυμία Pronuba, που αποδίδεται ως Γαμπλιά. Ήταν επίσης η προστάτιδα των τοκετών (ομόλογος της αρχαιοελληνικής Ειλείθειας) και, αρχικά, η θεά της Σελήνης, με την προσωυμία Lucina, από το lux (=φως). Ιερές ημέρες της ήταν οι ημέρες της νέας Σελήνης και της πανσελήνου, δηλαδή οι Καλένδες και οι Εβδοί.

Κατά μία άλλη εκδοχή, ο Ιούνιος πήρε το όνομά του από τον Λεύκιο Ιούνιο Βρούτο, τον πρώτο Υπάτο (Consul) της Ρώμης, ο οποίος ανέτρεψε τον βασιλιά Ταρκύνιο τον Υπερήφανο (510 π.Χ.), εγκαθιδρύοντας τον θεσμό της υπατείας και θεμελιώνοντας τη δημοκρατία στη Ρώμη.

Τον Ιούνιο, πιθανώς στις 14, οι γυναίκες της Ρώμης γιόρταζαν τα Matralia, εορτή της Λευκοθέας (mater Matuta), θεάς της πρωίας.

Η Ρωμαϊκή Σύγκλητος πρότεινε αργότερα να μετονομασθεί ο Ιούνιος σε Γερμανικό (Germanicus), αλλά η ονομασία αυτή δεν επικράτησε.

Ο Ιούνιος έχει στην Ελλάδα πολλές λαϊκές ονομασίες, που αναφέρονται είτε στη σχέση του με τις εποχές είτε με τις αγροτικές εργασίες που σχετίζονται μ' αυτόν. Συνήθως αναφέρεται ως Πρωτόλης ή Πρωτογιούλης, δηλαδή πρώτος μήνας και αρχή του καλοκαιριού.

Είναι ο μήνας του θερισμού, από τις κορυφαίες στιγμές του γεωργικού βίου: «Αρχές του Θεριστή, του δρεπανιού μας η γιορτή». Βέβαια, η εποχή του θερισμού ποικίλλει ανάλογα με το κλίμα και, φυσικά, τη θερμοκρασία, τη σύσταση του εδάφους και τον χρόνο της σποράς. Στα πεδινά της πατρίδας μας ο θερισμός γίνεται συνήθως τον Ιούνιο, που γι' αυτό ονομάζεται Θεριστής. Όμως στα ορεινά (και πιο ψυχρά) μέρη, Θεριστής είναι ο Ιούλιος, που για τους πεδινούς είναι ο Αλωνάρης, ενώ, αντίστοιχα, για τους ορεινούς Αλωνάρης είναι ο Αύγουστος.

Σχεδόν σε κάθε μέρος της Ελλάδας ο Ιούνιος έχει από μία ιδιαίτερη ονομασία: Αλυθτσαττής στην Κάλυμνο, Ρινιαστής στην Πάρο, Ορνιαστής στην Ανδρο και Απαρνιαστής αλλού – όλες προερχόμενες από τον «ερινασμό» ή «ορνιασμό», δηλαδή την τεχνητή γονιμοποίηση των ήμερων συκίων με ερινεούς ή ορνούς, δηλαδή με καρπούς άγριας συκιάς. Στα Γρεβενά αναφέρεται ως Κερα-

# Junius



Επιμέλεια αφιερώματος:  
**ΚΩΣΤΗΣ ΓΙΟΥΡΓΟΣ**

# Ιούνιος - Ιούνης



◀ Ο τερός γάμος της Ηρας και του Δία. Ανάγλυφο από μετώπη στο Ηραίο της Σελινούντας (περ. 460 π.Χ.). Παλέρμο, Museo Nazionale (πηγή: «Αρχαία γλυπτά», Εκδοτική Αθηνών).



▲ Ο Θεριστής-Ιούνιος με δρεπάνι στο δεξί και μια «χειριά» σιάχνα στο αριστερό έτοιμος να τα κόψει. Ανάγλυφο στο Βαπτιστήριο της Πάρμας, Ιταλία, περ. 1196 (πηγή: T. P. Higuera, «Medieval Calendars»).



▲ Ο Ιούνιος Θεριστής και το ζωδιακό του σύμβολο, ο Καρκίνος. Από το εικονόγραφο ημερολόγιο Bedford Hours, περ. 1425. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο (πηγή: T. P. Higuera, «Medieval Calendars». Εκδ. Weidenfeld & Nicolson, London).



▲ **Θερίστριες.** Λεπτομέρεια από την εικονογράφηση για τον μήνα Ιούνιο στο ημερολόγιο *Les Tres Riches Heures du Duc de Berry*, 15ος αι. Σαντιγί (Γαλλία), Μουσείο Conde.



▲ **Ο Ιούνιος,** λεπτομέρεια τοιχογραφίας στο ναό του Αγίου Ισιδώρου της Λεόν, Ισπανία, περ. 1130 (πηγή: T. P. Higuera, «*Medieval Calendars*»).

► **Ο Ιούνιος-Θεριοιτής,** από το «Καλαντάρι του 1947 με παροιμίες των μηνών», με ξυλογραφίες του Σπύρου Βασιλείου και λαογραφικά του Δημ. Σ. Λουκάτου.



σάρης, ενώ στον Πόντο ως Κερασινός, επειδή τον μήνα αυτό ωριμάζουν τα κεράσια.

## Θερινό ηλιοστάσιο Το λιοτρόπι

Η μέτρηση του χρόνου και ειδικότερα ο υπολογισμός του έτους βασίζεται στην ετήσια τροχιά της Γης γύρω από τον Ήλιο ή στη «φαινόμενη» ετήσια τροχιά του Ήλιου γύρω από τη Γη. Η τροχιά αυτή, που δημιουργεί τη διαδοχική εναλλαγή των εποχών του έτους, έχει τέσσερα καθοριστικά σημεία, τα οποία ανά δύο καθορίζουν τις ισημερίες και τις τροπές (ηλιοστάσια): την εαρινή ισημερία, στις 21 Μαρτίου, τη φθινοπωρινή ισημερία, στις 22 Σεπτεμβρίου, το θερινό ηλιοστάσιο, στις 21 Ιουνίου, και το χειμερινό ηλιοστάσιο, στις 22 Δεκεμβρίου. Στις ημερομηνίες αυτές από τα πανάρχαια χρόνια είχαν καθιερωθεί σπουδαίες γιορτές σε όλα τα μήκη και πλάτη της Γης.

Σήμερα οι Ευρωπαίοι γιορτάζουν με μεγαλοπρέπεια μόνον το θερινό ηλιοστάσιο, στις 21 Ιουνίου, επειδή συμπίπτει με την εποχή της καλοκαιρίας, που πρακτικά επιτρέπει τον μαζικό υπαίθριο εορτασμό. Τη χρονική αυτή περίοδο συμβαίνει η μεγαλύτερη μέρα του έτους, καθώς ο Ήλιος –στον τροπικό του Καρκίνου– αλλάζει πορεία και τρέπεται πάλι από το βόρειο στο νότιο ημισφαίριο. Την ημέρα αυτή σ' ολόκληρη σχεδόν την Ευρώπη υπάρχει το έθιμο ν' ανάβουν φωτιές για να υποδηλώσουν την πίστη στον φωτοδότη και ζωοδότη Ήλιο, ώστε αυτός να συνεχίσει τη φωτεινή πορεία του.

Στις 21 Ιουνίου, λοιπόν, συμβαίνει η θερινή τροπή του Ήλιου, το θερινό ηλιοστάσιο, το «λιοτρόπι» όπως το λέει ο λαός, με τη μεγαλύτερη μέρα του έτους. Η πανάρχαια αυτή γιορτή συνδυάζεται και γιορτάζεται με τις φωτιές του Αϊ-Γιάννη, «Τ' αϊ-Γιανιού του Λαμπαδάρη», στις 24 του μηνός, καθώς και με το αρχαιοελληνικό έθιμο του Κλήδονα.

Από τη γιορτή του θερινού ηλιοστασίου, το λιοτρόπι, ο Ιούνιος έχει πάρει την ονομασία Λιοτρόπης. Επίσης ονομάζεται Αϊ-γιαννίτης (Σωζόπολις-Ανατολική Ρωμυλία) και Αγιογιαννίτης, από τη μεγάλη γιορτή του αϊ-Γιάννη του Πρόδρομου (Γενέθλιον) στις 24 του μηνός, που, συνδυαζόμενη με τη θερινή τροπή του Ήλιου, κατέχει ξεχωριστή θέση στο λαϊκό εορτολόγιο. Αυτό έγινε από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, όταν η Εκκλησία θέλησε να εξαλείψει τις παγανιστικές γιορτές. Τοποθετώντας τη γέννηση του Ιωάννη του Πρόδρομου στις 24 Ιουνίου, ο Ιησούς έπρεπε να γεννηθεί, όπως αναφέρουν τα Ευαγγέλια, έξι μήνες αργότερα, στις 25 Δεκεμβρίου, στο χειμερινό ηλιοστάσιο. Μ' αυτόν τον τρόπο αφομοιώθηκαν τα Σατουρνάλια και τα Dies Natalis Invictis Solis – Γενέθλια του Ανίκητου Ήλιου – αφιερωμένα στη γέννηση του θεού Μίθρα. Και, βέβαια, τόσο η σύλληψη του Πρόδρομου, όσο και εκείνη του Ιησού τοποθετήθηκαν στις αντίστοιχες ισημερίες – φθινοπωρινή ισημερία (22 Σεπτεμβρίου) για τον Ιωάννη, εαρινή ισημερία (25 Μαρτίου) για τον Ιησού – εναρμονισμένα με τις αντίστοιχες γεννήσεις, εννέα μήνες μετά, στις 24 Ιουνίου και στις 25 Δεκεμβρίου.

Η 21η Ιουνίου, όταν ο Ήλιος δεσπόζει μεγαλοπρεπώς στο βόρειο ημισφαίριο, καθιερώθηκε ως γιορτή της Μουσικής, ένας εορτασμός που τείνει να γίνει πανευρωπαϊκός.

### Βιβλιογραφία

Στράτος Θεοδοσίου και Μάνος Δανέζης: «*Η Οδύσσεια των ημερολογίων*». Εκδόσεις Δίανλος. Αθήνα 1995· των ίδιων, «*Μετρώντας τον άχρονο Χρόνο-Ο χρόνος στην Αστρονομία*». Εκδόσεις Δίανλος. Αθήνα 1994.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΟΥΜΕ όσους βοήθησαν στο αφιέρωμα στον Ιούνιο, ιδιαίτερα τις πηγές του εικονογραφικού υλικού για την ευγενική παραχώρηση του δικαιώματος χρησιμοποίησής του.

# Ψηφιδωτές παραστάσεις

Της ΠΑΝΑΓΩΤΙΑΣ ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ

Καθηγήτριας στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών

**Τ**Α ΣΥΜΒΟΛΑ που συνοδεύουν συνήθως την προσωποποίηση του πρώτου μήνα του θέρους στις ψηφιδωτές του απεικονίσεις είναι δέσμη σταχυών και ένα δρεπάνι. Έτσι ακριβώς παριστάνεται ο Ιούνιος στο ψηφιδωτό δάπεδο της παλαιοχριστιανικής έπαυλης του Αργους (βλ. «ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ», 6.5.2001, σ. 5), ντυμένος με αχειρίδωτο χιτώνα, κρατώντας δρεπάνι στο δεξί χέρι και αγκαλιάζοντας όρθια δέσμη από στάχια με το αριστερό. Στα βυζαντινά κείμενα ο Ιούνιος συχνά περιγράφεται ως χορτοκόπτης με δρέπανο, όπως, π.χ., σε στίχο του Μανουήλ Φιλῆ «θῆγει δε και δρέπανον εις ἔλους χλόην» (Carmina I, CLIII,12).

Συχνά, τα ίδια σύμβολα συνοδεύουν τις παραστάσεις του Θέρους, παραπέμποντας στο θερισμό, την κύρια εργασία της εποχής αυτής. Σε ρωμαϊκό ψηφιδωτό από την πόλη La Chebba της Τυνησίας (βλ. «ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ», 6.5.2001, σ. 5) την προσωποποίηση του Θέρους –γυμνή γυναικεία μορφή περιβαλλόμενη από στάχια– συμπληρώνει μια σκηνή ρεαλιστική: ένας νεαρός άνδρας εικονίζεται μέσα στο χωράφι, την ώρα που στοιβάζει τα στάχια σε μεγάλο ψάθινο καλάθι. Στις περισσότερες, ωστόσο, περιπτώσεις τα στάχια και το δρεπάνι αρκούν για να δηλώσουν την εποχή την οποία υπαινίσσονται. Σε ψηφιδωτό, π.χ., πλούσιας οικίας του 4ου αι. μ.Χ. από τη Λάρισα (οδός Παπακυριαζή 3) –στο οποίο οι τέσσερις εποχές περιβάλλουν κεντρικό πίνακα με παράσταση σχετική με τη λατρεία του Διονύσου– το Θέρος αποδίδεται ως μετωπική γυναικεία μορφή σε προτομή, στεφανωμένη με στάχια, ενώ το δρεπάνι στέκει μετέωρο στο βάθος.

Υπάρχουν, εξάλλου, ψηφιδωτά στα οποία τα ίδια ακριβώς σύμβολα συνοδεύουν τον δεύτερο μήνα της εποχής αυτής, τον Ιούλιο, πράγμα που θα μπορούσε να αποδοθεί στην απόκλιση που έχουν οι ημερομηνίες του θερισμού, ανάλογα με τις κλιματολογικές συνθήκες της κάθε περιοχής. Η ερμηνεία, ωστόσο, αυτή δεν φαίνεται να έχει γενική τουλάχιστον ισχύ, αφού μερικές φορές συναντώνται στην ίδια περιοχή παραστάσεις τόσο του Ιουνίου όσο και του Ιουλίου, συνοδευόμενες από τα ίδια σύμβολα του θερισμού (στον ελλαδικό, π.χ., χώρο, ο Ιούνιος στην έπαυλη του Αργους και ο Ιούλιος στη βασιλική της Τεγέας και στο παλαιοχριστιανικό κτήριο της Θήβας).

Αν και –συμπτωματικά– διαθέτουμε μικρό αριθμό προσωποποιήσεων του Ιουνίου στα ψηφιδωτά με ημερολογιακό χαρακτήρα, ο μήνας αυτός περιλαμβάνεται στους τρεις που έχουν διασωθεί σε ψηφιδωτό άγνωστης προέλευσης που φυλάσσεται στο Dumbarton Oaks. Εκεί, ο Ιούνιος, που συνοδεύεται με την αναγραφή του ονόματός του στη λατινική γλώσσα, παριστάνεται ως νεαρός άνδρας με μια λεπτή βέργα στο δεξί του χέρι, με την οποία τιμολογεί τα βατόμουρα που περιέχει ένα κάνιστρο στα δεξιά του. Κάτω από τον πάτο του κάνιστρου ακουμπούν τρεις μελιτζάνες, καρπός που στις ημερολογιακές απεικονίσεις του ελληνόφωνου ανατολικού κράτους αποτελεί συχνά το σύμβολο

**Απεικονίσεις του Θέρους και του Ιουνίου σε ρωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά**



▲ Προσωποποίηση του Θέρους. Ρωμαϊκό ψηφιδωτό των αρχών του 3ου αι. μ.Χ. από την La Chebba, Τυνησία (πηγή: *Mosaïques romaines de Tunisie, Tunis 1989, εκ. σ. 72*).

▼ Προσωποποίηση του Θέρους. Ψηφιδωτό του 4ου αι. μ.Χ. Λάρισα, οδός Παπακυριαζή 3 (πηγή: «Θεσσαλικά ψηφιδωτά», Αθήνα 1991, εκ. σ. 21).



του μήνα Αυγούστου. As σημειωθεί, εξάλλου, ότι σε άλλες παραστάσεις είναι ο Ιούλιος που κάνει την ίδια ακριβώς κίνηση προς τα μούρα, όπως, π.χ., σε ψηφιδωτό από την Καρχηδόνα, σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο.

Η μεταφορά, λοιπόν, ή η εναλλαγή των συμβόλων ανάμεσα σε μήνες της ίδιας εποχής δεν είναι κάτι ασυνήθιστο, ακόμα και σε περιοχές που είναι γειτονικές μεταξύ τους· οφείλεται, προφανώς, στις εικονογραφικές παραλλαγές που περιέχονταν στα εικονογραφημένα τετράδια –με τη βοήθεια των οποίων εργαζόνταν τα εργαστήρια ψηφιδωτών– σε συνδυασμό με τις επιλογές του εκάστοτε εντολοδότη.

## Βιβλιογραφία

H. Stern, *Le calendrier de 354, Étude sur son texte et ses illustrations, Paris 1953, 217-219 (Dumbarton Oaks)*.

D. Parrish, *Season Mosaics of Roman North Africa, Roma 1984, σ. 113-116 αρ. 10 (Καρχηδόνα), σ. 201-204 αρ. 49 (La Chebba)*.

Για τα ψηφιδωτά του Αργους βλ. «ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ», 31.12.2000, σ. 5.

Για τα ψηφιδωτά της Τεγέας και της Θήβας βλ. «ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ», 4.2.2001, σ. 5.

# Κατά μήνας Θαργηλιώνος

Της ΜΑΡΩΣ Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

Επίκ. Καθηγήτριας Πανεπιστημίου  
Αθηνών

**Ο ΠΡΟΚΛΟΣ**, στα Σχόλια εις Τίμαιον, αναφέρει δύο φορές τα Βενδιείδια στον Πειραιά, δίνοντας ως ημερομηνία της εορτής την 19η (9B, «τι ενάτη επί δέκα του Θαργηλιώνος, ομολογούσιν οι περί των εορτών γράψαντες») και την 20ή του μηνός (27A, «Αριστοκλής ο Ρόδιος ιστορεί τα μεν εν Πειραιεί Βενδιείδια τη εικάδι του Θαργηλιώνος επιτελείσθαι έπεισθαι δε τας περί την Αθηνάν εορτάς»). Η διπλή αναγραφή μάλλον οφείλεται στον αρχαιοελληνικό τρόπο μετρήσεως των ημερονυκτίων ως προς τις ημερομηνίες: το ημερονύκτιο άρχιζε με τη δύση του ηλίου της προηγούμενης καθ' ημάς ημερομηνίας, οπότε η εορτή πρακτικώς εκτεινόταν σε δύο ημερομηνίες.

Η καθιέρωση των Βενδιείων προς τιμήν της θρακικής θεάς Βενδίδος το 429 π.Χ. αποτελεί πολιτική πράξη της Αθηναϊκής πολιτείας, λόγω της στρατηγικής σημασίας της Θράκης κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο και την υποστήριξη του βασιλέως της Σιτάλκη προς την Αθήνα. Προφανώς, οι εμπορικές συναλλαγές μεταξύ Αθηναίων και Θρακών έφεραν πολλούς εμπόρους θρακικής καταγωγής να κατοικήσουν στον Πειραιά ως μέτοικοι. Οι Αθηναίοι συμβουλευθήκαν το μαντείο της Δωδώνης και βάσει ευνοϊκού χρησμού παραχώρησαν στους Θράκες μετοίκους χώρο για την ανέγερση ιερού της Βενδίδος στον λόφο της Μουνυχίας (Καστέλλα), κοντά στο ιερό της Αρτέμιδος και μάλιστα στον ίδιο δρόμο, αφού οι δύο θεότητες, ως θεές του κυνηγιού, είχαν τις ίδιες ιδιότητες.

Ο πρώτος εορτασμός των Βενδιείων το 429 π.Χ. αποτέλεσε το εναρκτήριο θέμα της Πολιτείας του Πλάτωνος (I, 327A, 328A): ο Σωκράτης διηγείται πως ο ίδιος και ο Γλαύκων πήγαν στον Πειραιά, όπου προσευχήθηκαν στη θεά και παρακολούθησαν τις δύο πομπές, των «επικωρίων» (δηλαδή των Αθηναίων λατρευτών της θεάς) και των Θρακών. Καθώς δε έπαιρναν τον δρόμο της επιστροφής για την Αθήνα, προσκλήθηκαν, μαζί με άλλους, σε δείπνο από τον Πολέμαρχο, γιο του Κεφάλου, πλουσίου μετοίκου του Πειραιά, που τους έπεισε να μείνουν λέγοντάς τους ότι το ίδιο εκείνο βράδυ επρόκειτο να τελεστεί το εντυπωσιακότερο μέρος της εορτής, στο οποίο θα πήγαιναν μετά το δείπνο («... εξανασπισόμεθα γαρ μετά το δείπνον και την παννυχίδα θεασόμεθα»). Επρόκειτο για τη σκυταλοδρομία εφιππων με πυρσούς, την οποία ο Σωκράτης χαρακτήρισε ως κάτι νέο («... - Αφ' ίππων; καινόν γε τούτο. λαμπάδια έχοντες διαδώσουσιν αλλήλοις αμιλλώμενοι τοις ίπποις;»).



▲ Ιππείς, γυμνοί στη ράχη των αλόγων, σε ιππικό αγώνα. Παράσταση σε ερυθρόμορφο αγγείο του 6ου αι. π.Χ. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο (πηγή: «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», Εκδοτική Αθηνών).

Μπορούμε να φανταστούμε τον όλο εορτασμό των Βενδιείων ως εξής: Ενώρις το πρωί ξεκινά η πομπή των επικωρίων με τους επισήμους από το Πρυτανείον και οδεύει προς Πειραιά. Κάπου κοντά στην Καστέλλα συναντάται με την πομπή των Θρακών μετοίκων και οι δύο πομπές εν παρατάξει οδεύουν προς το τέμενος της θεάς.

Λίγο προτού φθάσουν εκεί συναντούν το νυμφαίο, όπου οι «εν Πειραιεί επιμεληταί» προσφέρουν «σφόγγους και λεκάνας και ύδωρ και στεφάνους» στους προσκυνητές, για να φρεσκαριστούν από τον μακρύ δρόμο και να μετασχουν στο εορταστικό γεύμα (άριστον) στεφανωμένοι με λουλούδια. Σίγουρα θα προβλεπόταν κάποια μεσημεριανή ξεκούραση επί τόπου, αφού μετά το δείπνο, το εσπέρας, άρχιζαν οι σκυταλοδρομίες εφιππων με πυρσούς και ακολουθούσε ολονύκτια διασκέδαση. Προφανώς οι σκυταλοδρομίες εφιππων αποτελούσαν νεωτερισμό των

Θρακών, γνωστών για την ιππευτική τους δεινότητα και τους εξαιρετικούς ράτσας ίππους τους.

Όσο για τη λατρεία της θεάς, ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι οι γυναίκες στη Θράκη προσέφεραν στην Αρτέμιδα (Βενδίδα) απαρχές σίτου. Επομένως, η θεά παρίσταται μεν ως κυνηγός, έχει όμως σχέση με την καρποφορία της

γης, πρόκειται δηλαδή για θεά της γονιμότητας. Δεδομένου ότι η Θράκη ήταν ο σιτοβολώνας που τροφοδοτούσε την Αθήνα, φαίνονται καθαρά οι πολιτικοί και οι οικονομικοί λόγοι για τα εκχωρηθέντα

προνόμια λατρείας της θεάς στον Πειραιά και η επιλογή της ημερομηνίας της εορτής την εποχή της έναρξης του θερισμού στην Αθήνα.

## Καλλυντήρια και Πλυντήρια

Κατά τον Πλούταρχο (Αλκ. 34.1): «εδράτο τα Πλυντήρια τη θεώ. δρώσι δε τα όργια Πραξιεργίδαι Θαργηλιώνος

έκτη φθίνοντος απόρρητα». Η ημερομηνία αυτή συμφωνεί με την προαναφερθείσα μαρτυρία του Πρόκλου και οι επακόλουθες εορτές της Αθηνάς («...έπεισθαι δε τας περί την Αθηνάν εορτάς») τις οποίες αναφέρει πρέπει να είναι τα Καλλυντήρια και τα Πλυντήρια. Επομένως τα Πλυντήρια εορτάζονταν στις 25 Θαργηλιώνος και τα Καλλυντήρια κάποια προηγούμενη ημέρα, μεταξύ Βενδιείων και Πλυντηρίων.

Παρά τις φτωχές αναφορές στα Καλλυντήρια, ο Deubner θεωρεί επρόκειτο για έναν γενικό καθαρισμό του ναού της Αθηνάς Πολιάδος, που γινόταν μία φορά τον χρόνο υπό την επίβλεψη της ιερείας της θεάς. Πιθανότατα με την ευκαιρία αυτή να επανατροφοδοτούσαν με λάδι και τον χρυσό λύχνο -έργο του γλύπτου-μεταλλουργού Καλλιμάχου- ο οποίος έκαie νυχθημερόν όλο το έτος στο ιερό, χωρίς να χρειάζεται να τον γεμίζουν κάθε ημέρα.

Τα Πλυντήρια σχετίζονται με το πλύσιμο της εικόνας της θεάς και είχαν δημόσιο χαρακτήρα. Η εορτή πρέπει να ξεκίνησε στη βαθειά αρχαιότητα, όταν η Αθηνά εικονιζόταν ως ξόανο (ξύλινο γλυπτό), και η παράδοσή της να συνεχίστηκε και μετά τη δημιουρ-

**Εορτές και λατρείες με την έναρξη του θερισμού στην αρχαία Αθήνα**

# και Σκιροφοριώνα

για του χρυσελεφάντινου αγάλματος της θεάς από τον Φειδία. Κατά την παραδότη, την ευθύνη της τέλεσης των Πλυνητριών είχε το γένος των Πραξιεργίδων. Ενωρίς το πρωί της 25ης του μηνός, έπρεπε το ξόανο να γυμνωθεί από τα κοσμήματα και τον πέπλο του και να περιτυλιχθεί με άλλο ύφασμα – εργασία καθαρώς γυναικεία. Κατόπιν μεταφερόταν εν πομπή, πλαισιωμένο από άγημα εφήβων οπλιτών, στο Φάληρο για να πλυθεί στη θάλασσα. Της πομπής προπορευόταν μία γυναίκα με έναν ορμαθό (παλάθη) ξηρών σύκων – τα σύκα θεωρούνταν η πρώτη από καλλιέργεια τροφή του ανθρώπου. Φτάνοντας στο Φάληρο, το ξόανο γυμνωνόταν εκ νέου και πλενόταν στη θάλασσα από δύο γυναίκες «λουτρίδες». Το θαλασσινό νερό θεωρείτο καθαριστικό των ρύπων σώματος και ψυχής, γι' αυτό το τελετουργικό πλύσιμο του ξοάνου της θεάς στη θάλασσα ενείχε και μαγικοθρησκευτικό χαρακτήρα. Πιθανότατα ταυτοχρόνως να πλενόταν και ο πέπλος της θεάς από την ιέρεια που είχε αναλάβει αυτό το καθήκον. Η επιστροφή στην Αθήνα γινόταν το εσπέρας υπό το φως των πυρών, τους οποίους κρατούσαν οι συνοδοί έφηβοι οπλίτες. Το ξόανο, με ανανεωμένη τη δύναμή του μετά το καθατήριο λουτρό, γυμνωνόταν για τελευταία φορά, προκειμένου να ενδυθεί τον φρεσκοπλυμένο πέπλο και να ξαναστολισθεί.

Τα έξοδα καταβάλλονταν από το κρατικό ταμείο. Λόγω του καθατηριού χαρακτήρος της εορτής, η ημέρα θεωρείτο αποφράς· γι' αυτό «περιεσχοίνιζαν» όλα τα ιερά της πόλεως, δηλαδή τα έκλειναν φράζοντας τις εισόδους τους με σχοινί. Για τον ίδιο λόγο δεν συγκαλούνταν και η Εκκλησία του δήμου. Η επάνοδος, μετά επταετή εξορία, του Αλκιβιάδη ως νικητή στρατηγού στον Πειραιά το 408 π.Χ. την ημέρα αυτή, θεωρήθηκε από κάποιους κακοσημαδιά για τον ίδιο αλλά και για την πόλη. Η 29η του μηνός ως ημέρα της εορτής, την οποία αναφέρει ο Φώτιος («Καλλυντήρια και Πλυνητήρια· γίνονται μεν αύται Θαρρηλιώνος μηνός ... δευτέρα δε φθίνοντος τα Πλυνητήρια») πρέπει να αποκλεισθεί, αφού επιγραφικές μαρτυρίες μαρτυρούν σύγκλιση της Εκκλησίας του δήμου στις 29 Θαρρηλιώνος, κάτι που δεν θα συνέβαινε αν επρόκειτο για την αποφράδα ημέρα των Πλυνητριών.

## Σκίρα ή Σκιροφόρια

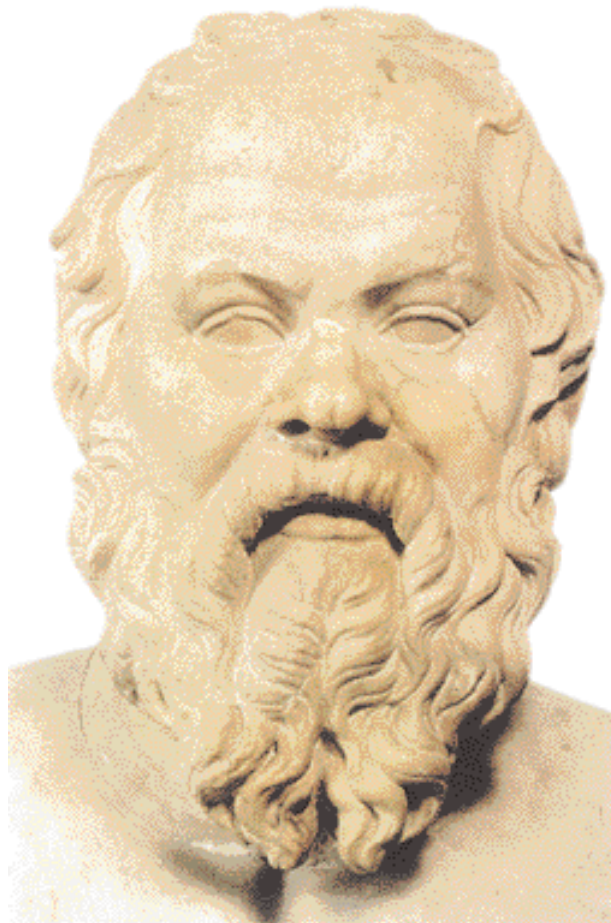
Τον τελευταίο μήνα του αττικού ημερολογίου, τον Σκιροφοριώνα, εορτάζονταν τα Σκίρα ή Σκιροφόρια. Ο Αριστοφάνης αναφέρει σαφώς ότι εορτάζονταν στις 12 του μηνός («Σκίρα εορτή εστι της Σκίραδος Αθηνάς, Σκιροφοριώνος ιβ'»). Την ιερότητα της ημέρας αυτής ως εορτής επιβεβαιώνει ο Πλού-

ταρχος, αναφέροντάς την ως ημερομηνία της μάχης της Μαντινείας: (Ηθ. 350Α): «...την δε δωδεκάτην του Σκιροφοριώνος ιερωτέραν επίπασεν ο Μαντινειακός αγών, εν ω των άλλων συμμαχών εκβιασθέντων και τραπέντων μόνοι το καθ' εαυτούς νικησαντες έστισαν τρόπαιον των νικώντων πολεμιών.»

Από τον Αριστοφάνη (στ. 832· Εκκλ. στ. 18) συσπρόκειται για αποκλειστική εορτή, κάτι που εάποψη ότι τιμώμενες θείη Δήμητρα και η Περσ τον Αρποκρατίωνα πάλιρον» σημαίνει μεγάλο ο από το οποίο βάδιζαν Αθηνάς, ο ιερέυς του Πο ο ιερέυς του Ηλίου, από τ έως μία τοποθεσία καλου Το κρατούσαν άνδρες το Ετεοβουταδών, στο οπο ιέρεια της Αθηνάς και ο ι σειδώνος. Κατά τον Παυ η τοποθεσία αυτή (στην ράς οδού, απ' όπου άρχι



▲ Τανροθνοία. Ο ταύρος οδηγείται στον βωμό παρονοσία ιερέων και θεοτήτων. Παράσταση σε ερυθρόμορφη πελίκη του 5ου αι. π.Χ.



◀ Ο πρώτος εορτασμός των Βενδιείων και η συμμετοχή του Σωκράτη σε αυτά αποτελεί το εναρκτήριο θέμα της «Πολιτείας» του Πλάτωνα. Προίση του Σωκράτη (τέλος 1ου-αρχές 2ου αι. μ.Χ.). Ρώμη, Μουσείο του Καπιτωλίου.



▲ Σκηγή από τα Σκίρα. Νεαρή γυναίκα σκύβει πάνω από «μέγαρο της Δήμητρος» (κοιλότητα εδάφους ή χάσμα βράχων αφιερωμένο στη Δήμητρα και την Κόρη) για να ρίξει μέσα το χοιρίδιο που κρατεί με το δεξί της χέρι. Στο αριστερό χέρι κρατεί κάνιστρο με ιερά αντικείμενα. Ερυθρόμορφη Λήκυθος, 5ος αι. π.Χ. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

της πεδιάδος του Κηφισού) έλαβε το όνομά της από τον εκ Δωδώνης μάντη Σκίρονα –ιδρυτή του ιερού της Αθηνάς Σκιράδος στο Φάληρο– ο οποίος έπεσε στη μάχη Αθηναίων και Ελευσινίων επί Ερεχθέως. Ο Πλούταρχος (*Γαμικά παραγγέλματα*, § 42) αναφέρει ότι εκεί γίνονταν ένας από τους τρεις «ιερούς αρότους». Αυτή η ιεροπραξία, που απέβλεπε στην τόνωση της καρποφορίας, πρέπει να ήταν ο συνδυετικός κρίκος μεταξύ της Αθηνάς Σκιράδος ως θεάς της βλαστήσεως και του Ποσειδώνος ως «Φυταλμίου» θεού της υγρασίας, με τη Δήμητρα και την Περσεφόνη.

### Διπόλια ή Διπολεία

Δύο ημέρες μετά τα Σκίρα, δηλαδή στις 14 Σκίροφοριώνος, εορτάζονταν τα *Διπόλια* ή *Διπολεία* προς τιμήν του Διός πολιέως (*Σχόλ. εις Αριστοφ. Ειρήνη* 419: «*Διπόλεια δε εορτή Αθήνησιν, εν η Πολιεί Διί θύουσι Σκίροφοριώνος τετάρτη επί δέκα*»), επίκεντρο των οποίων ήταν τα «Βουφόνια», δηλαδή η θυσία βοδιού (*Ετυμ. Μέγ.* 210.30: «*Βουφόνια* ήγετο αὐτῆ Σκίροφοριώνος μινός τετάρτη επί δέκα») στον βωμό του θεού στην Ακρόπολη. Ο Πausanias (I, 24, 4) περιγράφει το έθιμο, χωρίς να αναφέρει τον λόγο του τυπικού της τελετής, ως εξής: «αφήνουν επάνω στον βωμό του Διός πολιέως κριθάρι ανάμικτο με σιτάρι χωρίς να τα επιβλέπουν· το βόδι, το οποίο φυλάνε έτοιμο για τη θυσία, τριγυρνώντας στον βωμό τρώει τους σπόρους. Τότε ένας από τους ιερείς, τον οποίο ονομάζουν *βουφόνον*, σκοτώνει το βόδι, ρίχνει επί τόπου τον πέλεκυ –έτσι είναι η συνήθεια– και σπεύδει να απομακρυνθεί. Οι άλλοι, επειδή δεν γνωρίζουν τον άνθρωπο ο οποίος διέπραξε τον φόνο, υποβάλλουν σε δίκη τον πέλεκυ. Η τελετή αυτή έτσι γίνεται.» Αναφέρει όμως (I, 28, 10), ότι «το εν Πρυτανείω» δικαστήριο, όπου δικάζουν αντικείμενα σιδερένια και γενικώς κάθε άψυχο, έχει την αρχή του, όπως και το προαναφερθέν έθιμο, στην εποχή του Ερεχθέως. Ο φονικός πέλεκυς καταδικα-

ζόταν σε καταποντισμό στη θάλασσα. Το βόδι που θα θυσιαζόταν έπρεπε να έχει ζευχθεί σε άροτρο ή αμάξι για μεταφορά αγροτικών προϊόντων («... *βοός αρότου και υπό ζυγόν πονήσαντος*»). Για τις αγροτικές οικογένειες όμως, το βόδι αποτελούσε ουσιαστικώς μέλος τους, καθώς ήταν «γεωργός και κοινωνός των κόπων του ανθρώπου». Έτσι καμία οικογένεια δεν ήταν διατεθειμένη να παραχωρήσει το कामατερό της για θυσία· γι' αυτό είχε επικρατήσει το έθιμο να επιλέγεται εκείνο που πρώτο θα γευόταν «πέλανον» (αλεύρι) και «ψιαστά» (άλευρα δουλεμένα με λάδι) ακουμπισμένα επάνω σε χάλκινο τραπέζι, όπως αναφέρει ο Πορφύριος (*Περί αποφυγής εμπύχων* 2, 28). Ίσως τα Βουφόνια να αποτελούσαν επιβίωση αρχαιοτάτης τελετουργίας ευετηριακών δρωμένων, όπου το βόδι ενσάρκωνε τον δαίμονα της βλαστήσεως του αγροτικού έτους, το οποίο τελειώνει με τον θερισμό –συμβολικός του θάνατου του δαίμονος-βόδος–, τη θέση του οποίου έπαιρνε ο δαίμων του νέου έτους, το οποίο άρχιζε με τη νέα σπορά. Στην περίπτωση αυτή τα Βουφόνια θα συνδέονταν μάλλον με την Αθηνά και τον Ποσειδώνα –οι οποίοι, ως μυκηναϊκές θεότητες, λατρεύονταν στην Ακρόπολη– παρά με τον Δία. Είναι λοιπόν πιθανόν, η συσχέτιση της εορτής με τον Δία να έγινε μετά την εισαγωγή του μύθου περί γεννήσεως της Αθηνάς από την κεφαλή του Διός.

### Βιβλιογραφία

B. D. Meritt, «*The Athenian Year*», University of California Press, 1961.

J. D. Mikalson, «*The sacred and civil calendar of the Athenian year*», Princeton UP, 1975.

H. W. Parke, «*Festivals of the Athenians*», Thames and Hudson, 1977.

«*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*», τόμ. Γ2. Εκδοτική Αθηνών.

Πausanίου, *Ελλάδος Περιήγησις* (Αττικά). Εκδοτική Αθηνών.

## Πτολεμαίου Φάσεις απλανών και επισημαιοιών

Μήνας Παῦνι, Ιούνιος (1 Παῦνι= 26 Μαΐου)

### Αστρονομικά

Το θερινό ηλιοστάσιο δεν αναφέρεται στις ημέρες του μηνός Παῦνι, διότι την εποχή του Πτολεμαίου (2ος αι. μ.Χ.) συνέβαινε στις 25 Ιουνίου, δηλαδή την πρώτη ημέρα του επομένου μηνός, του *Επιφι*. Ο Πτολεμαίος, στη *Μεγάλη μαθηματική σύνταξη* του, αναφέρει μία παρατήρηση του θερινού ηλιοστασίου από τον Μέτωνα στις 27 Ιουνίου 432 π.Χ., το οποίο στην πραγματικότητα συνέβαινε τότε 1 1/2 ημέρα αργότερα.

Επιτέλλουν: ο εν τω επομένω ὥμω του Ηνιόχου στις 1· ο λαμπρός των Υάδων στις 7–12· η Αιξ (α Ηνιόχου) στις 21· ο εν τω ηγουμένω ὥμω του Ωριώνος στις 24–30· ο έσχατος του Ποταμού στις 19 και ο

κοινός Ποταμού και ποδός Ωριώνος στις 27 Παῦνι.

Δύουν εῶοι: ο λαμπρός της βορείας Χήλης στις 1· ο κατά το γόνυ του Τοξότου στις 6–12· ο *Αρκτούρος* (α Βούτου) στις 7–29· ο λαμπρός του Β. Στεφάνου (*Μαργαρίτης*) στις 15–26 Παῦνι.

Ανατέλλουν εσπέριοι: ο λαμπρός του Αετού στις 2–11· ο λαμπρός των Υάδων στις 3· ο εν τω εμπροσθίω (επομένω) βατραχίω του Κενταύρου στις 5· ο κατά το γόνυ του Τοξότου στις 14–28· ο λαμπρός του Ορνιθός στις 10· ο εν τω ηγουμένω ὥμω του Ωριώνος στις 19 Παῦνι.

Δύουν εσπέριοι: ο εν τω επομένω ὥμω του Ηνιόχου στις 1–5· η Αίξ στις 5 Παῦνι.

Κρύπτονται: ο *Προκύων* στις 1–4· ο εν τω επομένω (εμπροσθίω) βατραχίω του Κενταύρου στις 26· ο λαμπρός του Υδρού στις 9–29· ο επί της κεφαλής του ηγουμένου των Διδύμων στις 11–13 Παῦνι.

### Μετεωρολογικά

Βορείας ψυχρός την 1η (Αιγύπτιο) Παῦνι.  
Νότος στις 2 (Κάλλιππος) και τις 7 (Εὔδοξος).  
Νότος ἢ Ζέφυρος στις 4 (Ιππαρχος), 23 (Αιγύπτιο) και 28 (Ιππαρχος).  
Ζέφυρος στις 7 (Αιγύπτιο).  
Ζέφυρος ἢ Αργέστις (ΒΔ άνεμος) στις 8 (Αιγύπτιο).  
Αργέστις στις 9 (Αιγύπτιο).  
Βροχή στις 3 (Αιγύπτιο, Μπτροδωρος), με βροντές στις 10 (Καίσαρ), και στις 24 (Αιγύπτιο).  
Πλημμύρα στις 9 (Δημόκριτος).  
Ψιχάλα στις 9, 16, και 19 (Αιγύπτιο).  
Επισημαίνεται στις 2 (Αιγύπτιο) και τις 27 (Δημόκριτος).

M. K. Παπαθανασίου



# Δήλια Θαργηλιώνος

Της ΖΩΗΣ Δ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Αρχαιολόγος

**Α**ΝΑΜΕΣΑ στις ιερές προεβείες (θεωρίες) που κατέκλυζαν κάθε χρόνο τη Δήλο, η σημαντικότερη και πιο καθοριστική για την ιστορία του νησιού ήταν η θεωρία της Αθήνας. Πιθανότερος μύνας αποστολής της θεωρείται ο Θαργηλιώνας (Μάιος-Ιούνιος), καθόσον μάλιστα στην έβδομη μέρα του τοποθετούσαν Δήλιοι και Αθηναίοι τη γέννηση του Απόλλωνα. Η αθηναϊκή θεωρία της Δήλου, που τη μυθική της αρχή απέδιδαν οι Αθηναίοι στον Θησέα και τον Ερυσίχθονα, αναδιοργανώθηκε από τους Αθηναίους το 426 π.Χ., ονομάστηκε *Δήλια* και παρουσιάστηκε ως συνέχεια της παλαιάς πανιώνιας γιορτής που περιγράφεται στον ομηρικό ύμνο και που στο μεταξύ είχε ατονήσει. Η αναδιοργάνωση στόχευε στην προβολή της ιωνικότητας της αθηναϊκής συμμαχίας, που ιερό της κέντρο ήταν η Δήλος, και στην ενίσχυση της κυριαρχίας της Αθήνας πάνω στους συμμάχους.

Οντας μέρος της επεκτατικής πολιτικής των Αθηναίων, τα Δήλια συνδέθηκαν με τραγικά γεγονότα της ιστορίας του νησιού, όπως η κάθαρση του 426 (δηλ. η μεταφορά όλων των τάφων από τη Δήλο στη γειτονική νήσο Ρήνεια) και η εκδίωξη, το 422 π.Χ., όλων των ζωντανών Δηλίων, που επέστρεψαν το 421, ύστερα από ένα δελφικό χρησμό. Ανεξαρτήτως όλων αυτών πάντως, τα Δήλια, που τον 5ο και 4ο αι. ήταν και πεντετηρικά (γιορτάζονταν δηλαδή ανά τέσσερα χρόνια) και ετήσια, όπως τα Μικρά και Μεγάλα Παναθήναια, άφησαν εποχή για τη μεγαλοπρέπεια και την πολυτέλεια της διοργάνωσής τους.

Οι προετοιμασίες ξεκινούσαν πολύ πριν από την άφιξη στο ιερό νησί. Την εποπτεία της διοργάνωσης είχαν τέσσερις *δηλιασταί* (αργότερα το όνομα δόθηκε καταχρηστικά σε όλους τους θεωρούς), που περνούσαν ένα χρόνο ως παράσιτοι του θεού στο Δήλιο του Μαραθώνα. Μέλη της θεωρίας ήταν επίσης οι *ιεροποιοί*, που είχαν την ευθύνη των θυσιών, και οι χοροί, που προέρχονταν από τις καλύτερες αθηναϊκές οικογένειες. Επικεφαλής τοποθετούνταν ένας ή περισσότεροι *αρχιθέωροι*. Τα μέλη της θεωρίας και τα προς θυσία ζώα, συγκεντρώνονταν στο Δήλιο, όπου με καθημερινές θυσίες και οιωνοσκοπίες περίμεναν το ευνοϊκό σημάδι για την εκκίνηση. Η μεταφορά γινόταν με το πλοίο *Δηλία* ή *Θεωρίς*, που θεωρούσαν ότι ήταν το ίδιο που μετέφερε τον Θησέα στην Κρήτη, ενώ την αποστολή συνόδευαν και άλλα πλοία, όπως η Σαλαμινία. Ο εορτασμός επέβαλε στους συμμετέχοντες ιερή εκκεχειρία, που θα πρέπει να γίνονταν σεβαστή και από τους ξένους. Οσο διαρκούσε η αποστολή της θεωρίας στη Δήλο, αναστέλλονταν όλες οι θανατικές εκτελέσεις στην Αθήνα, πράγμα που συνέβη στην περίπτωση του Σωκράτη.

Το πρόγραμμα των Δηλίων μάς είναι γνωστό από τις επιγραφές της αττικοδηλιακής αμφικτιονίας, αλλά και από τον *Βίο του Νικία*, του Πλούταρχου. Ο Αθηναίος στρατηγός Νικίας, αρχιθέωρος στην πεντετηριδα του 417, διοργάνωσε την εντυπωσιακότερη ίσως πομπή στην ιστορία του νησιού: ένωσε τη Δήλο με τη γειτονική Ρήνεια με πλωτή γέφυρα, επιτυγχάνοντας μια θεαματική, πάνω από τη θάλασσα, αποβίβαση της πομπής των Αθηναίων στο νησί. Την ίδια χρονιά, στο πλαίσιο προβολής της Αθήνας, ο Νικίας εγκαινίασε στη Δήλο έναν νέο ναό, προσφορά των Αθηναίων στον Απόλλωνα, ενώ ο ίδιος αφιέρωσε στον θεό ένα κάλκινο φοίνικα.

Εκτός από την πομπή, η γιορτή περιελάμβανε θυ-



▲ Αποψη της Δήλου από τους πρόποδες του Κύνθου. Σε πρώτο πλάνο τα ερείπια του ναού της Ισιδας. Τον ορίζοντα κλείνει η Ρήνεια.

σία εκατό βοδιών (*εκατόμβη*), εστιάσεις και αγώνες τριών ειδών: γυμνικούς, ιππικούς και μουσικούς. Το πρόγραμμα των γυμνικών αγώνων δεν είναι γνωστό. Οι ιππικοί αγώνες υπήρξαν η καινοτομία της αναδιοργάνωσης του 426 και σίγουρα συνδέονται με την πρόθεση των Αθηναίων να δώσουν στη γιορτή αίγλη αντίστοιχη των μεγάλων πανελληνίων γιορτών της ηπειρωτικής Ελλάδας. Αγνωστο είναι και το ακριβές περιεχόμενο των μουσικών αγώνων. Γνωρίζουμε πάντως ότι για τους χορούς, που αγωνίζονταν όχι μόνο στο τραγούδι αλλά και στην ομορφιά (*ευανδρία*), τα έπαθλα ήταν τρίποδες, ενώ στους νικητές των μουσικών αγώνων δίνονταν ασημένιες φιάλες και ένα κλαδί φοίνικα, συνήθεια που καθιέρωσε ο Θησεάς όταν ίδρυσε τους πρώτους αγώνες στο νησί. Μέρος της γιορτής θα πρέπει να αποτελούσε και η εκτέλεση της *γεράνου*, ενός εξευμενιστικού και ευχαριστήριου μεικτού χορού με λαβυρινθική πορεία, που χόρευε πρώτος ο Θησεάς και οι συντροφοί του στη Δήλο επιστρέφοντας από την Κρήτη.

Ως αθηναϊκή γιορτή, τα Δήλια αντανακλούσαν την πορεία των σχέσεων της διοργανώτριας πόλης με το ιερό νησί. Έτσι, οι Δήλιοι δεν κάνουν καμιά αναφορά σε Δήλια κατά την περίοδο της ανεξαρτησίας τους, ενώ όταν οι Αθηναίοι ξανάρχονται στα πράγματα το 166 π.Χ., επιχειρούν μια δεύτερη αναγέννηση της γιορτής. Τα Δήλια ξανανθίζουν στην



▲ Αναπαράσταση του ναού των Αθηναίων στη Δήλο. Κτίστηκε το 425 π.Χ. προς τιμή του Απόλλωνα και εγκαινιάστηκε το 417 π.Χ. από τον στρατηγό Νικία (πηγή: «*Δήλος, τα μνημεία και το μουσείο*», εκδ. «Κρήνη»).

κοσμοπολίτικη Δήλο του 2ου αι. π.Χ. και αποκτούν μεγάλη αίγλη καθώς σε αυτά συμμετέχουν τώρα και ξένες λατρευτικές ενώσεις όπως, π.χ., οι Βηρύτιοι Ποσειδωνιαστές. Ομως, μετά το τέλος της δεύτερης δεκαετίας του 1ου αι. π.Χ. τα στρατεύματα του Μιθριδάτη βυθίζουν το νησί στη σιωπή. Η άλλοτε πολύβουο Δήλος, για αιώνες τόπος εκδήλωσης λατρείας αλλά και άμετρης αλαζονείας, έσυρε πρώτη ανάμεσα στις Κυκλάδες, λείει ο ποιητής Αντίπατρος, τον χορό της ερήμωσης. ❧

# Ο θάνατος του Μ. Αλεξάνδρου



◀ Ο Αλέξανδρος στην κλίνη του θανάτου. Από το εικονογραφημένο «Μεθιστόρημα του Αλέξανδρου» (κώδικς 5 Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας). ΕΛΛ. εκδ. «Εξάντιας», Αθήνα 1997.

Της ΜΑΡΩΣ Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΪΟΥ

**Κ**ΑΤΑ τον ελλ. παρισινό κώδικα 1711 (11ος αι.) με το κείμενο του Ψευδο-Καλλισθένης για τον βίο του Μ. Αλεξάνδρου, ο Αλέξανδρος πέθανε στις 4 του αιγυπτιακού μηνός Φαρμουθί, δηλαδή στις 13 Ιουνίου του 323 π.Χ. Η ημερομηνία αυτή θεωρείται πλέον ανακριβής βάσει των ιστορικών και νέων αστρονομικών δεδομένων.

Πρώτον, ο Πλούταρχος, βασιζόμενος στον Αριστόβουλο, αναφέρει ότι ο Αλέξανδρος πέθανε την τελευταία ημέρα του μηνός Δαισίου (Αλέξ. 75: «Αριστόβουλος δέ φησιν αυτόν [Αλέξανδρον] πυρέττοντα μανικώς, διψήσαντα δε σφόδρα πείν οίνον εκ τούτου δε φρενιτιάσαι, και τελευτήσαι τριακάδι Δαισίου μηνός.») παρακάτω όμως (Αλέξ. 76), ως ημέρα του θανάτου αναφέρεται η 28η Δαισίου. Η αντίφαση αυτή αίρεται αν ληφθούν υπ' όψη τα εξής: α) Το μακεδονικό σεληνοπλιακό ημερολόγιο περιλάμβανε εναλλάξ μήνες «πλήρεις» των 30 ημερών και «ελλιπείς» των 29 ημερών. Η τελευταία (29η) ημέρα των ελλιπών μηνών αριθμείτο ως 30η· επειδή δε ο Δαισίου ήταν ελλιπής, η επομένη της 28ης ήταν η 30η Δαι-

σίου. β) Στην αρχαιότητα, άλλοι λαοί μετρούσαν την έναρξη του ημερονοκτίου, και επομένως της ημερομηνίας, από την ανατολή του ηλίου, οπότε πρώτο ήμισυ της ημερομηνίας ήταν η ημέρα και δεύτερο ήμισυ η νύκτα· άλλοι πάλι λαοί μετρούσαν από τη δύση του ηλίου, οπότε πρώτο ήμισυ της ημερομηνίας ήταν η νύκτα και δεύτερο η ημέρα. Επομένως, ο υπολογισμός της ημέρας του θανάτου ως 28 Δαισίου πρέπει να αντιστοιχεί σε μέτρηση με έναρξη το πρωί, ενώ η 30 Δαισίου να αντιστοιχεί σε μέτρηση από το εσπέρας και μάλιστα ελλιπούς μηνός, δηλαδή με 29 ημέρες, οπότε από την 28η πάμε κατ' ευθείαν στην 30η του μηνός.

Δεύτερον, κατά τους Σελευκίδες ο θάνατος του Μ. Αλεξάνδρου συνέβη στις 29 του σεληνιακού μηνός Αιαρού των Βαβυλωνίων. Τούτο επιβεβαιώθηκε από την ανακάλυψη μιας βαβυλωνιακής πνακίδας με αστρονομικό ημερολόγιο, στην οποία για το έτος 323 π.Χ. γράφεται: «μήνας II, βαβυλωνιακή ημέρα 29, ο βασιλεύς απέθανε». Τούτο πιθανότατα σημαίνει ότι ήδη πριν από τον θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου οι μακεδονικοί μήνες συνέπιπταν πλέον με τους βαβυλωνιακούς. Επειδή δε οι πηγές αναφέρουν ότι ο Αλέξανδρος πέθανε περί το εσπέρας, τούτο συνέβη καθώς τελείωνε η 10η και άρχιζε η 11η Ιουνίου 323 π.Χ. ❀

## Βιβλιογραφία

Pseudo-Callisthenes, *Historia Alexandri Magni*, ed. G. Kroll.

*Vita Alexandri Magni, Leben und Taten Alexanders von Makedonien, (Der griechische Alexanderroman nach der Handschrift L) herausgegeben und ubersetzt von Helmut van Thiel, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1974.*

Alan E. Samuel, *Munchener Beitrage zur Papyrusforschung* 43, 1962, 46f.

Alan E. Samuel, *Ptolemaic Chronology*, Beck, Munchen 1962 = *Munchener Beitrage zur Papyrusforschung und antiken Geschichte*, Heft 43.

Alan E. Samuel, *Greek and Roman Chronology, Calendars and years in Classical Antiquity*, Beck, Munchen 1972 = *Handb. d. Altertumswissenschaft*, I, 7.

A. J. Sachs, *Late Babylonian Astronomical and Related texts, copied by T. G. Pinches and J. N. Strassmaier, Brown University Studies* 18, Providence, 1955, No 209 (p. xiii).

E. J. Bickermann, *Chronology of the ancient World, Thames and Hudson, London 1968.*



# Το νερό που κοιμάται...

▲ *Συνεοριάζοντες ιερείς και λαϊκοί του Κλήδονα και της φωτιάς του αϊ-Γιάννη. Αριστερά, η Θύρα του Παραδείσου με τα τέσσερα ποτάμια. Χειρόγραφο gr. 1208 του Κοκκινόβαφου, 12ος αι. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.*

Του **ΗΛΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ**

**Π**ΗΓΑΝ ΟΙ ΠΟΡΤΕΣ κι οι μεγάλες μέρες και ο νέος πέταλα κροτεί καρφιά τους παραδίγει και το μαύρο του στο φέγγος καλιγώνει μάς λένε τα καππαδοκικά τραγούδια των πολεμιστών και ταξιδευτών, που μέσα στον Μάη ετοιμάζονται να φύγουν. Ο Ιούνιος τους βρίσκει στα ξένα και τα μακρινά. Στη γνωστή πορεία τους προς τη βυζαντινή Ανατολή, στα άνυδρα υψίπεδα της Καππαδοκίας και στις ερημιές, ένα πηγάδι, ένα κλήμα, μια μπλιά, μια φοινικιά, μια κυδωνίτσα, μια κόρη που αντλεί νερό και περιμένει είναι ο αντικατοπτρισμός όσων άφησαν πίσω τους κι είναι ό,τι ποθούν οι στρατοκόποι στο κάμμα

του ήλιου. Κι είναι η δροσιά του νερού και της ερωτικής οπώρας, ο πόθος και το όνειρο που στοιχειώνουν τη ζωή και τη φαντασία στην ανυδρία του πολεμικού βίου. Κι είναι, συνάμα, το πηγάδι του θανάτου, που ρουφά τη ζωή και στερεί τον γυρισμό. Και πίσω τους –από τον Πόντο, τη Θράκη, τη Μακεδονία ως την Κρήτη, το Καστελόριζο και την Κύπρο, ένα κύκλο γύρω από το καππαδοκικό πηγάδι του θανάτου– μια κόρη στο πηγάδι, στο βρύσιμα του Ιούνιου και του κλήδονα, είναι η αληθινή πηγή της ζωής, που περιμένει τον γυρισμό. Είναι η νέα που στου αϊ-Γιαννιού, στις 24 του Ιούνιου, γίνεται η Καλλινίτσα, πηδά τις φωτιές, ζυμώνει την αλμυροκουλούρα και, τρώγοντάς την, από τη δίψα θα ονειρευτεί μέσα στη νύχτα τον νέο που της προσφέρει την ερωτική δροσιά, το νερό να ξεδι-

ψάσει. Κι ακόμη, είναι η νέα που φέρνει το αμίλητο νερό, ανοίγει τον κλήδονα, ψάχνει τον ήλιο–σύντροφο μέσα στο σκοτεινό, σαράντα οργιές βαθύ, πηγάδι του έρωτα. Και για τους δύο, κόρη και νέο, το νερό κοιμάται, είναι αμίλητο και μόνον λάλον είναι το ύδωρ της μαντικής κασταλίας του κλήδονα και του στοιχειού: θεριόνερο, νεραϊδόνερο. Το νερό κοιμάται, μη το ξυπνάτε μάτια μου, φοβούμαι μη θεριέψει. Μα εγώ, φλεγόμενος και διψασμένος, τότε στον κύκλο της φωτιάς και τότε του νερού της ρωμαϊκής παράδοσής μου, λέω να το ξυπνήσωμε κι ας γίνει αίμα κι ορμητικό το ρεύμα. Κι ας μας ρουφήξει, κι ας μας κάψουν οι φωτιές του αϊ-Γιάννη. Εμείς, η γενιά η ταμένη στο πάντα ρει των νεροσυρμών του Ηράκλειτου, στην επανάσταση του πυρού ήλιου της Πρωτομαγιάς



◀ «Βρίσκουν ένα πηγάδι σαράντα οργιές βαθύ...». Η ιστορία του Ιωσήφ (Λεπτομέρεια), εικόνα του Κρητικού ζωγράφου Νείλου, 1642. Μονή Γωνιάς, Χανιά.



▲ «-Ανάουρε σιγί νερό, κόρη, στο διψασμένο...». Η Σαμαρείτιδα, λεπτομέρεια από τοιχογραφία στον Άγιο Νικόλαο τον Ορφανό, 1310-1320. Θεσσαλονίκη.

και του έρωτα, που δρασκελούσε τις πυρές των δρόμων, πώς καταντήσαμε μέσα στα βουρκόνερα; Πώς ζούμε με καταναλωτικούς Νομοκάνονες, με πλαστικά άμφια και εκσυγχρονισμένες, ανιέρους προλήψεις, εμείς που μάθαμε με ξωμάχους, αντάρτες, έφηβους ιερείς της ζωής και της γονιμικής πίστης να συνορτάζουμε αναστενάρια, κλήδονες κι αι-Γιάννηδες, όλοι μαζί, με πίστη, αγάπη κι όχι με θεωρία-θρησκεία; Ναι, είναι ακόμη καιρός, τώρα που «μπαίνει ο Μάνς και βγαίνει ο Μάνς και μπαίνει ο Πρωτογιούνης», όπως μας τραγουδούν στον πρωτομαγιάτικο κλήδονα στην Κύπρο... Το νερό κοιμάται, έχει στοιχειώσει από τη δική μας αδράνεια. Κι όπως στην Κρήτη και στο Μωριά, να πώς το ξυπνά για να το πει ο διψασμένος του Πρωτογιούνη και Πρωτόλη, ο διψασμένος στρατοκόπος, ακρίτης που καλπάζει προς τον παραδεισιο Ευφράτη και στις Συρίας τις πόρτες.

## Το νερό της λήθης

Τα νερά κοιμούνται, οι εχθροί δεν κοι-

μούνται, κατά την παροιμία. Γι' αυτό και οι τέσσερις κι οι πέντε, οι εννιά αδερφοί/ τον πόλεμον εκούσαν κι αρματώθησαν. Στον δρόμο που πηγαίνουν εδιψάσασσι, και βρίσκουν ένα πηγάδι σαράντα οργιές βαθύ. Σε πολλές παραλλαγές των τραγουδιών του στοιχειού του πηγαδιού, καλείται του αι-Γιάννη το πηγάδι, αϊγιαννικό ή του δράκου το πηγάδι. Μέσα του κατοικεί η Πηγαδίστρα, Νεράιδα, Λάμια, το στοιχειό, θεριό του πηγαδιού ή της Σαλονίκης το θεριό, που μεταμορφώνεται σε κορίτσι-Κίρκη και περιμένει το θύμα της να το σκλαβώσει, να το κατακρατήσει, να το πνίξει μέσα στο θεριόνερο της ξενιτιάς. Κι οι πολέμαρχοι και ταξιδευτές που το Μάν μήνα μίσησαν για τα ξένα και τα μακρινά, ύστερα από σαράντα τόσο μέρες, στις μέρες του αι-Γιαννιού, στις μαγικές τροπές του βασιλέα ήλιου, μέσα στον θεριστή καυτό Ιούνιο, διψασμένοι σταματούν σε πηγάδι μαγικό κι απύθμενο όσο η νοσταλγία κι η δίψα τους. Κι ο νόστος θα πνίγει σε νερό κόκκινο και μαύρο και φαρμακερό. Το θέμα του τραγουδιού με τα στοιχειά των νερών, λι-

μών, ποταμών, πηγαδιών και τα τεχνάσματά τους είναι κοινό σ' όλους τους λαούς και τόπους και σ' όλες τις εποχές. Η ρωμαϊκή, καθ' ημάς εκδοχή περιέχει στοιχειά και στοιχεία που μαρτυρούν τη βυζαντινή, ακριτική του φάση μέσα στη ροή του χρόνου. Είναι σχεδόν βέβαιο, διασταυρωνόμενο κι από μουσουλμανικές πηγές, ότι στα βυζαντινά χρόνια η άνυδρη, ερημική περιοχή της Καππαδοκίας, με τα όντως άπατα, σαράντα κι εκατό οργιές πηγάδια της, τις δαιδαλώδεις υπόγειες πολιτείες της, τα στοιχειωμένα ματαμίρ των Αράβων, αποτελούσε την κατεχοκίνη στοιχειωμένη χώρα, που οι διψασμένοι στρατοκόποι και πολεμιστές την αντιμετώπιζαν με δέος. Από τα μαγεμένα πηγάδια της περνούσε η φημισμένη για την επικινδυνότητά της πολεμική στρατιά του Μαυριανού και Μαυρογιάννη. Η περιοχή και τα νερά της υπήρξαν μοιραία για στρατηλάτες, μυθικούς ήρωες, αυτοκράτορες και στρατιώτες. Τα ξύπνησαν ή δεν τα ξύπνησαν οι μοιραίοι κι ωραίοι της δράσης; Κοιμάται ο εχθρός, τελικά, ή δεν κοιμάται, ή μή-

πως διάλεξαν κι επήραν μια γυναίκα που ήταν μάγισσα;

## Το αμίλητο νερό του πόθου

Μα πώς να τα ξυπνήσεις; Στην Κρήτη πιστεύουν ότι το νερό κοιμάται μόνο μιαν ώρα τη νύχτα, κι όποιος θέλει να πει πρέπει να το ξυπνήσει ταρασσώντας το απαλά με το χέρι του, αλλιώς θυμώνει και του παίρνει τα μυαλά. Απαλά, σιγαλά και ταπεινά σκούντα τον πόθο μη θεριέψει. Αναπαύμενον, άναυδον ύδωρ, μαντικό και θεραπευτικό ήδη από πανάρχαια χρόνια. Κι ο Γιώργης του παπά να περιμένει την Αριστούλα, αμίλητα και ταπεινά να γεμίσει το σταμνί. Αγαπά, πιστεύει κι αγνοεί και Ζωναρά και Βαλαμώνα του 12ου αι.: «Κατά την εσπέραν της κγ' (=23) Ιουνίου μνός συγκεντρώνονται στους δρόμους και σε κάποια σπίτια άνδρες και γυναίκες και στολίζουν νύφη ένα πρωτότοκον κοράσιον. Κι αφού χορέψουν και γλεντίσουν και φωνάζουν, βάζουν μέσα σε ένα κλειστό χάλκινο αγγείο νερό και διάφορα πράγματα που ανήκουν στον καθένα τους. Το δε

κοράσιον από των εν τω αγγείω εμβληθέντων ειδών το παρατυχόν εξαγαγόν (...) επληροφορείτο τάχα τα μέλλοντα, ευτυχή τε και δυστυχή. Τη επαύριον δε μετά τυμπάνων και χορών μαζί με το κοράσιον πηγαίνουν στις ακρογιαλιές και παίρνουν άφθονο νερό και ραντίζουν τις κατοικίες τους. Κι όλη την νύχτα ανάβουν φωτιές και πηδούν πάνω από αυτές και εκκληδονίζοντο, ήτοι εμμενούντο περί ευτυχίας και δυστυχίας». Χρόνος παρελθόν και συνειδητά μερικώς μεταφρασμένος ως παρόν... καθώς τον ζήσαμε. Μας λένε λοιπόν οι ερμηνευτές των κανόνων, ότι το έθιμο του κλήδονα και των πυρών του αϊ-Γιάννη παντελώς ππράκτισε μετά τις ενέργειες του πατριάρχη Μιχαήλ Αγκιάλου τον 11ο αι., καθώς μάλιστα οι ιερείς που συμμετείχαν καθαιρούνταν και αφορίζονταν οι λαϊκοί... Μα οι οι ποταμοί του Παραδείσου της Ζωής πώς να στομώσουν, πώς να στερέψουν όταν μια Νύφη, Νεράιδα ή Καληνίτσα σου τάζει την δροσιά της; Να ξεδιψάσω καιγόμαι μέσα στην αγκαλιά σου, κι ανοίξετε τον κλήδονα να μάθω το όνομά σου.

Ναι όντως ππράκτισε, στις μέρες μας... Μα ας δροσιστούν τα μαραμένα, αγκυλωμένα σύμβολα με νεαρόν ύδωρ, με νερόν που αξίζει το έτυμόν του. Του αϊ-Γιάννη ή του αϊ-Λιά το πηγάδι (μέσα στον κύκλο του Ηλιου, της φωτιάς και του νερού, του έρωτα και του θανάτου) δεν είναι μόνο το πηγάδι του σκοτωμένου μα κι η πηγή της Ζωής, που χρόνια ολόκληρα, από τον Ιούνη ως τον Σεπτέμβρη, μέσα στο άνυδρο θέρος μάς ποτίζει και ζωογονεί τις λεμονιές του πόθου και της προκοπής. Το νερό κοιμάται και αποζητά να το ξυπνήσουμε πριν να μας πνίξει στα εφιαλτικά όνειρά του. Αδέλφια, τέσσερα και πέντε, ας το ξυπνήσουμε...



▲ Γυναίκα μεταφέρει νερό. Ψηφιδωτό 5ου αι. από το Ιερόν Παλάτιον, Κωνσταντινούπολη.



▲ «Εσύγκλινα τον νόμο μου να πει από το σταμνί μου. Το στόμα του 'χε στο νερό, τα μάθια του σ' εμένα...». Χειρόγραφο Γένεση της Βιέννης, gr 31. Εθνική Βιβλιοθήκη της Βιέννης.

## Τα πηγάδια του έρωτα και του θανάτου

Μάνα, νερό δεν είχαμε κι επήγα για να πάρω,  
μα πήραν τ' άστρη το νερό, τα νέφη το πηγάδι,  
κι έκατσα κι έκλαψα πικρά κι εφώνιαξα μεγάλα,  
κι εφέραν τ' άστρη το νερό, τα νέφη το πηγάδι,  
κι έκατσα σιγογέμισα κι εσιγανάσουρά το.  
Ομορφος νιός επέρασεν από λαγού κυνήγι,  
κι αποκοτά και λέει μου, γιατί ήτο διψασμένος:  
- Ανάσυρε σιγλί νερό, κόρη, στο διψασμένο.  
Στο ταπεινό του ζήτημα, που 'γώ δεν είχα κόυπα,  
εσύγκλινα τον νόμο μου να πει από το σταμνί μου.  
Το στόμα τού 'χε στο νερό, τα μάθια του σ' εμένα.  
- Πίνε το, ξένε, το νερό, πίνε το με το νου σου,  
γιατί τα μάθια που θωρείς πολλούς δραγάτες έχουν.  
Ο κύρης μου 'ν' αμπελουργός κι η μάνα μου δραγάτης,  
τ' αδέρφια μου είν' τα κλήματα κι εγώ γλυκύ σταφύλι.  
- Σκοτώνω τον αμπελουργό και το δραγάτη δέρνω,  
γλυκοπατώ τα κλήματα και κόβγω το σταφύλι.

(Κρήτη)

\*\*\*

Οι τέσσερεις κι οι πέντε, οι εννιά αδερφοί τον πόλεμον εκούσαν κι αρματώθησαν.  
Στον δρόμο που πηγαίαν εδιψάσασιν. Βρίσκουν ένα πηγάδι σαράντα οργιές βαθύ και ρίχνουσιν τον κλήρον, ποιος να κατεβεί.  
Κι έπεσεν ο κλήρος στον μικροκωνσταντή  
Εδέσαν τον τ' αδέρφια, κατεβάζαν τον.  
Και τότεσιας ακούστηκε βαθιά-βαθιά φωνή:  
- Μπρε, σύρετέ με, αδέρφια, κι έφταξα το νερό, πρικύ, φαρμακεμένο κι ολομάτωπο. Ύεβάσετέ με, αδέρφια, κι είναι κακό νερό, κόκκινο και μαύρο και φαρμακερό. Παν' να τον ανεβάσουν, κόβγεται το σκοινί, ξαναδευτερώνουν, ξανακόβγεται.  
- Αφήσετέ με, αδέρφια, και πηγαίνετε.  
Και μην πίντε της μάνας πως επνίγηκα, μόνον να της πίντε πως παντρεύτηκα κι επήρα μια γυναίκα κι ήταν μάγισσα κι εμάγεψε κι εμένα κι αλπισμόνησα.  
(Κως, Ρόδος, Χάλκη, Αλικαρνασός, Καστελόριζο)

# Θερινό ηλιοστάσιο

Της ΜΑΡΩΣ Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

**Η**ΣΤΙΓΜΙΑΙΑ διάβαση του Ηλίου από τα σημεία των «τροπών» του (θερινής και χειμερινής) στον ουρανό γίνεται αντιληπτή στη Γη ως «στάση» του για λίγες ημέρες σε ακραία σημεία ανατολής και δύσεώς του σε κάθε τοπικό ορίζοντα· εξ ου η ονομασία «ηλιοστάσιο». Στα βόρεια πλάτη την ημέρα του θερινού ηλιοστασίου, που είναι η μεγαλύτερη ημέρα του έτους, ο ήλιος φαίνεται ψηλότερα από κάθε άλλη φορά· γι' αυτό θεωρείται ότι βρίσκεται στο μέγιστο της δυνάμεώς του.

Στον Ομηρο αναφέρονται «αι τροπαί πελίοιο και τα ήματα μακρά» (μακρές ημέρες) (Οδ. ο 404, κ 470), όπου, όπως συνάγεται από τα συμφραζόμενα, υπονοείται το θερινό ηλιοστάσιο. Η παρατήρηση σε ποιο ύψος από τον ορίζοντα φθάνει το μεσημέρι ο Ηλιος –συνάρτηση του γεωγραφικού πλάτους του τόπου και της εποχής του έτους– και πώς τούτο επιδρά στα φυσικά, φυλετικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων, δημιουργήσε τον μύθο του «φαέθοντος πελίοιο». Ο Φαέθων, γιος του Ηλιου και της Κλυμένης, θέλησε να οδηγήσει κρυφά το άρμα του πατέρα του. Όμως τα άλογα, μη αναγνωρίζοντας τον ννίοχο, άρχισαν να καλπάζουν ξέφρενα, οδηγώντας το άρμα άλλοτε πολύ υψηλά, ξεπαγιάζοντας τους ανθρώπους, και άλλοτε πολύ χαμηλά, κατακαίοντάς τους.

Τη μεγάλη διάρκεια του λυκαυγούς και του λυκόφωτος εν σχέσει προς τη μικρή διάρκεια της νύκτας αναγνωρίζουμε στην παρατήρηση ότι «εγγύς γαρ νυκτός τε και ήματός εϊσι κέλευθοι» (διότι τα βήματα νύκτας και ημέρας είναι κοντά) στην Οδύσσεια (κ 86) και σε ανάλογη ποιητική περιγραφή του Ορφικού ύμνου του Απόλλωνος (στ. 11-14).

Στον Ησίοδο το θερινό ηλιοστάσιο λαμβάνεται ως αφετηρία για τη μέτρηση 50 ημερών μετά από αυτό, οπότε λήγει η περίοδος του μεγάλου καύσωνα. Βάσει αστρονομικών πινάκων (υπολογισμένων κατά το Ιουλιανό ημερολόγιο) έπεται ότι τον 10ο έως και τον 7ο αιώνα π.Χ. το θερινό ηλιοστάσιο συνέβαινε περί την 1η Ιουλίου, άρα το τέλος του καύσωνα συνέπιπτε με το δεύτερο ήμισυ του Αυγούστου, το οποίο ισχύει και τώρα.

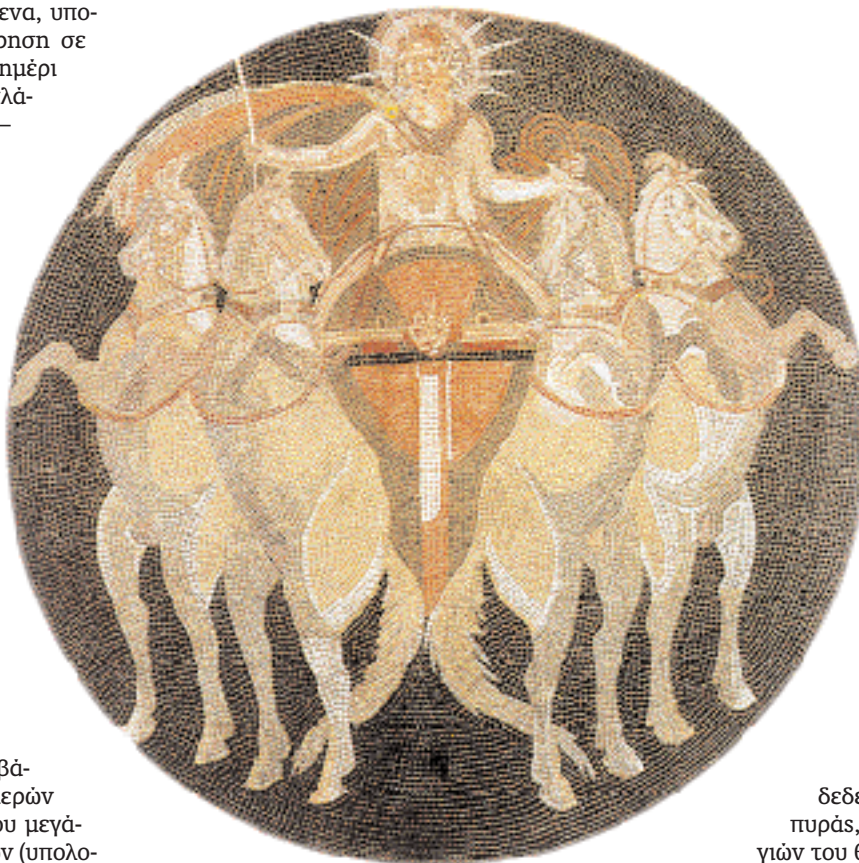
Λαμβανομένου υπ' όψιν ότι το έτος και οι εποχές δεν ισοούνται με ακέραιο αριθμό ημερών, είναι άξιος θαυμασμού οι προσπάθειες των αρχαίων αστρονόμων, που με απλά όργανα, όπως ο γνώνμων, κατάφεραν να προσδιορίσουν την ακριβή διάρκεια του έτους και κάθε εποχής χωριστά. Οι εισηγήσεις τους για την υιοθέτηση ενός ημερολογίου που να συμφωνεί κατά το δυνατόν καλύτερα με το εποχικό (ή τροπικό) έτος είχαν απίχηση στους επιστημονικούς κύκλους μάλλον παρά στους κυβερνώντες, που προσαποθούσαν να τακτοποιούν αυτά τα θέματα αυθαί-

ρέτως και εμπειρικά: π.χ., ουδέποτε εφαρμόστηκε ευρέως η πρόταση του Αθηναίου αστρονόμου Μέτωνος για την εισαγωγή ενός ημερολογιακού κύκλου 19 ετών (αφού 19 τροπικά έτη = 235 σεληνιακοί μήνες), με αρχή το θερινό ηλιοστάσιο στις 28 Ιουνίου 432 π.Χ., μολονότι η τήρηση ενός καλού ημερολογίου υπαγορεύεται από τις ανάγκες του γεωργικού βίου και της θρησκευτικής ζωής έως σήμερα. Έτσι ο Αριστοφάνης, απηχώντας λαϊκές αντιδράσεις, διακωμωδεί την προταθείσα ημερολογιακή «μεταρρύθμιση», παρουσιάζοντας τους θεούς να παραπονούνται ότι μένουν νηστικοί (*Νεφέλες* 618), αφού δεν ξέρουν πλέον ποιες ημέρες να περιμένουν τις τσίκνες από τις θυσίες.

► Ο Ηλιος αναδύεται από τον Ωκεανό, ανάμεσα στη Νύκτα και την Ηώ. *Μελανόμορφη Λήκνθος, 500-475 π.Χ. Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο (πηγή: «Ελληνική Μυθολογία. Οι θεοί», Εκδοτική Αθηνών).*



◄ Ο Ηλιος-Απόλλων στο τέθριππο άρμα του, ψηφιδωτό του 225 μ.Χ.



Τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες το θερινό ηλιοστάσιο συνέβαινε στις 24 Ιουνίου. Επειδή η σύλληψη του Προδρόμου έγινε έξι μήνες προ του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, η Εκκλησία θέσπισε τον εορτασμό της γεννήσεως του Ιωάννη την ημέρα του θερινού ηλιοστασίου, δηλαδή έξι μήνες προ των Χριστουγέννων, τα οποία συνέπιπταν με το χειμερινό ηλιοστάσιο.

Το γενέθλιο του αϊ-Γιαννιού ήταν συνδεδεμένο στο παρελθόν με το πήδημα της πυράς, απομεινάρι των αρχαίων τελετουργιών του θερινού ηλιοστασίου. Η συσχέτιση των αρχαίων δρωμένων με τον αϊ-Γιάννη βασίζεται στις βιβλικές προφητείες και τη διαβεβαίωση (βλ., π.χ., *Λουκ. α 17· Ματθ. ια 14*), ότι αυτός έρχεται «εν πνεύματι και δυνάμει Ηλιού», ο οποίος εορτάζεται στις 20 Ιουλίου. Κατά την Π. Διαθήκη, στον εσπερινό της 19ης Ιουλίου, οπότε αρχίζει η επομένη καθ' ημάς ημέρα, ο προφήτης Ηλίας, χρίει διάδοχό του τον Ελισσαιέ, ο οποίος αιτείται «διπλασίαν την δύναμιν του πνεύματος» του Ηλιού επ' αυτόν· προϋπόθεση γι' αυτό είναι να ιδεί την ανάληψη του Ηλία, και όντως τον βλέπει να αναλαμβάνεται στον ουρανό πάνω σε πυρίνο άρμα. Πηδώντας τις φωτιές «του αϊ-Γιαννιού του Λιοτροπού» ο λαός μας τιμά τον άγιο με τα αρχαία δρώμενα του θερινού ηλιοστασίου, αφού στην ψυχή του ταυτίσθηκαν Ηλιος και Ηλίας ως αρματλάτες του πυρός.

# Οι Πύλες του Ουρανού

Τον ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΗ

Αναπλ. καθηγητή Πανεπιστημίου

**Σ**ΤΙΣ 21 ΙΟΥΝΙΟΥ ο ήλιος, μπαίνοντας στο ζώδιο του Καρκίνου, το ψήλωμά του σταματά: αρχίζει το Καλοκαίρι, το καλό το Καλοκαίρι, μα και της μέρας το μικρεμα. Βρισκόμαστε στις θερινές τροπές *πελίσιο*, μέρα σημαδιακή κι επίσημη, που τα ουράνια ανοίγουν. Ανοίγουν τώρα, στο θερινό ηλιοστάσιο, ανοίγουν και τα Χριστούγεννα, στο ηλιοστάσιο το χειμερινό.

Τα ανοίγματα του ουρανού θέλουν βέβαια και πόρτες, που ο Ομηρος τις έλεγε «Πύλες», και που τις φρουρούσαν οι Ωρες, που τις άνοιγαν και τις έκλειναν με «*πυκινόν*» νέφος (Ιλιάς, Ε', 749/751· Θ', 393/395). Πύλες ουρανού, «*κάσματα*» ή «*στόμια*», ξέρει κι ο Πλάτων, κι απ' αυτές ανεβοκατεβαίνουν στον άλλο κόσμο οι ψυχές, κι απ' αυτές ίσως έγινε η «κατάβαση» του «*Ηρός του Αρμενίου*» (Πολιτεία, 614D/615E). Πάνω στο θέμα αυτό, πολύ πιο αναλυτικοί, ο νεοπλατωνικός Πορφύριος (3ος αι. μ.Χ.) κι ο έναν αιώνα μεταγενέστερος Μακρόβιος. Αλλά αρχαία κείμενα, άμεσα ή έμμεσα, αναφέρουν τον αστερισμό του Καρκίνου στον Ζωδιακό Κύκλο σαν Πύλη Θανάτου: πύλη απ' όπου οι ψυχές κατέβαιναν στον Κάτω Κόσμο, ή αντίθετα μπορούσαν να ξαναγυρίσουν στη γη.

Τούτης της Πύλης τ' ασπασμένο κλειδί το κρατούσε – στους όψιμους χρόνους πια – ο Λεοντοκέφαλος «*Αιών*», που κρατούσε και το χρυσό κλειδί που άνοιγε την Πύλη του Αιγόκερω, τον δρόμο των Θεών, δηλαδή, στο χειμερινό ηλιοστάσιο, για να κατέβουν στη γη – ή να γεννηθούν ανάμεσα στους ανθρώπους – ασ θυμηθούμε τον Μίθρα των Περσών και των Χριστιανών τον Ναζωραίο. Οι παράλληλες όμως κι ανάλογες δοξασίες φαίνονται οικουμενικές: στο άλλο άκρο της γης, π.χ., στα Νησιά Χάρβεϊ του Ειρηνικού, οι ντόπιοι πιστεύουν πως οι νεκροί (ψυχές) μαζεύονται σε ομάδες, και δυο φορές το χρόνο, στα ηλιοστάσια, προσπαθούν ν' ακολουθήσουν τον Ήλιο όταν δύει, μαζί του να συγκατέβουν. Οι Χριστιανοί κάτι κράτησαν κι αυτοί απ' αυτά: τ' Αηρουσαλιού, την παραμονή της Πεντηκοστής, που δεν πέφτει μακριά από το θερινό ηλιοστάσιο, οι ψυχές ξαναγυρίζουν από τη γη στον Άλλο Κόσμο.

Τούτες τις δυο ημέρες τις επίσημες των ηλιοστασιών, όπου το φως του Ήλιου κρίνεται, οι άνθρωποι τις γιορτάζουν με φώτα και με φωτιές. Με των Χριστουγέννων τα φωτάκια τα μικρά, με τις (σπάνιες πια) φωτιές τ' Αν Βασιλη, με λαμπαδηφορίες σε πιο βόρεια κλίμακα, αλλά και με τα Θεοφάνια,

που εμείς προτιμάμε να τα λέμε «*Φώτα*», ενώ έξι μήνες αργότερα, στις 23/24 Ιουνίου, του Ήλιου οι τροπές γιορτάζονται με τις φωτιές του Αν Γιάννη του Κλήδονα.

Στα δυο ηλιοστάσια μπήκαν και οι δυο γιορτές του αγίου Ιωάννου: Θεοφάνια και Κλήδονας, τότε που οι άνθρωποι δοκιμάζουν ή θέλουν να μάθουν για την τύχη τους. Ωχρά κατάλοιπα η καρτοπαιξία και το φλουρί της βασιλοπτιπας την παραμονή της Πρωτοχρονιάς, και τα κοριτσιίστικα μαντεύματα του Κλήδονα. Σε τούτα τα μαντεύματα μπορεί κανείς ν' αναγνωρίσει και κάποια χροιά νεκρομαντείας, μια και ο εορταζόμενος Πρόδρομος σχετίζεται με τους νεκρούς: στη Δέηση γι' αυτούς δέεται. Ολα τούτα κατάλοιπα από συνήθειες παμπάλαιες: οι Βυζαντινοί είχαν τον Κληδονισμό, αλλά και τις Φωτιές του Αν Γιάννη, ενώ οι αρχαίοι Έλληνες ήξεραν τον Κληδόνιο Δία.

Όλες αυτές οι δοξασίες, οι οικουμενικές και πανάρχαιες, εκφράστηκαν



◀ Συμβολική σύνθεση με κάβουρα που πιάει πεταλούδα. Ξυλογραφία, έμβλημα τυπογράφου. Το σύμπλεγμα Καρκίνος/Ψυχή παρέμενε ανερμήνευτο μέχρι πρόσφατα.

και εικαστικά, σε παραστάσεις συμβολισμούς γεμάτες, που βέβαια δεν μπορούν ν' αναφερθούν όλες εδώ. Μια μονάχα θ' αναφέρουμε, που από τον 18ο αιώνα μέχρι την δεκαετία του '50 εθεωρείτο *Verum Aenigma*. Πρόκειται για την παράσταση ενός κάβουρα που με τις χπές του πιάει μια πεταλούδα. Τη σύνθεση πρωτοβρίσκουμε κυρίως σε χρυσά νομίσματα του Αυγούστου, αλλά ξαναχρησιμοποιήθηκε το 16ο/17ο αιώνα στη Δύση. Ήταν έμβλημα τυπογράφων, που του πρόσθεσαν τα λατινικά «*Matura*» ή «*Festina Lente*», ή το ελληνικό συνώνυμό του «*Σπεύδε βραδέως*», κ.λπ. Το σύμπλεγμα είχε μείνει ανερμήνευτο μέχρι που ο πολύς Deonna, ερμηνεύοντας την πεταλούδα σαν ψυχή και τον

κάβουρα σαν τον Καρκίνο του Ζωδιακού, δέχθηκε ότι το σύμπλεγμα συμβολίζει την Νίκη της Ζωής πάνω στον Θάνατο (1954). Υπάρχουν και άλλες ερμηνείες, μα πιο σωστή φαίνεται εκείνη που, ξεκινώντας από τις ερμηνείες του Deonna, υποθέτει ότι το ζώδιο του Καρκίνου/Πύλη Θανάτου, ξαναστέλνει στον Άλλο Κόσμο μια ψυχή (πεταλούδα). Την ερμηνεία ενισχύει και η παράλληλη παράσταση σε ένα ρωμαϊκό δηνάριο του 63 π.Χ. Ένας σκορπιός πιάει με τις δαγκάνες του μια πεταλούδα. Ο Θάνατος απειλεί την ανθρώπινη ψυχή. Ίσως όμως ένα αρχαίο κείμενο είναι σαφέστερο: «*Δύο ουν ταύτας έθεντο πύλας καρκίνον και αιγόκερων οι θεολόγοι (...) Αλλά καρκίνος μεν βόρειος και καταβατικός, αιγό-*

*κερος δε νότιος και αναβατικός*».

Στο Μουσείο Thorvaldsen της Κοπεγχάγης υπάρχει κι ένας ρωμαϊκός χρόνων δακτυλιόλιθος, που η παράστασή του σωστά χαρακτηρίστηκε μοναδική, κι είχε γι' αυτό μείνει ανερμήνευτη – είναι κρίμα που ο Deonna δεν την ήξερε. Εικονίζεται το σύμπλεγμα του Ερωτα και της Ψυχής: μικρούλης Ερωτας τρέχει κρατώντας αγκαλιαστά μια πεταλούδα, μα ξαφνιάζεται και σταματά στη θέα ενός κάβουρα, που με τις χπές του προσπαθεί να την αρπάξει. Η Ζωογόνος, δηλαδή, Δύναμη του Ανθρώπου (Ερωτας), ταραζεται στη θέα του κάβουρα, του Καρκίνου του Ζωδιακού και Πύλης του Θανάτου, και κατ' επέκτασιν του ανθρώπινου πεπρωμένου. ❦



▶ Ο Λεοντοκέφαλος Αιών, κλειδοκράτορας των ουράνιων Πυλών του Καρκίνου και του Αιγόκερω. Ανάγλυφο από την Επανηλ Albanii, τέλη 2ου αι. μ.Χ. Ρώμη, Museo Terlonia (πηγή: Joscelyn Goldwin, «*Μυστηριακές θρησκείες τον αρχαίον κόσμον*», εκδ. «*Καρδαμίτσα*», Αθήνα 1984).

# Ιωάννης ο Βαπτιστής

Του ΣΑΒΒΑ ΑΓΟΥΡΙΔΗ

Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών

**Ο** ΙΩΑΝΝΗΣ ο Βαπτιστής έχει πολιτογραφηθεί ως «άγιος» της χριστιανικής Εκκλησίας – το γενέσιό του εορτάζεται στις 24 Ιουνίου. Στην Ορθόδοξη, μάλιστα, Εκκλησία έχει ακόμα πιο προέχουσα θέση, γιατί το εικονοστάσι των Ορθοδόξων ναών που χωρίζει τα Αγία των Αγίων από τον κυρίως Ναό απαραίτητα περιλαμβάνει τη μορφή του Βαπτιστή, σ' όποιον άγιο κι αν είναι αφιερωμένος ο ναός. Πολύ περίεργο φαινόμενο αυτό, γιατί, κατά τα ευαγγέλια μας, και τα τέσσερα, ο Βαπτιστής κατέθεσε θετική και ορθή μαρτυρία περί του προσώπου και του έργου του Ιησού· είναι όμως αυτό αρκετό για την προβολή του στο εικονοστάσι μας, αφού η χριστιανική Εκκλησία δημιουργήθηκε μετά την ανάσταση του Ιησού και την αποστολή του Αγίου Πνεύματος στην Εκκλησία, όταν δηλ. ο Ιωάννης ήταν προ πολλού νεκρός;

Κάποιοι θεολόγοι μας (όπως ο καθηγητής Παν. Μπρατσιώτης) προς εξήγηση του φαινομένου προτείνουν ως αιτιολογία της θέσης του στο εικονοστάσι μας λόγω της κατ' αυτόν τον τρόπο έξαρσης του ασκητικού πνεύματος στην Ορθοδοξία. Εκφράζει δηλ. το ασκητικό ως πνεύμα! Το πρόβλημα είναι πως η Ορθόδοξη Εκκλησία έχει όχι μόνον έγγαμο κλήρο μέσα στα Αγία των Αγίων αλλά και ναούς (όχι μόνο εικόνες) αφιερωμένους σε έγγαμους αγίους. Γι' αυτό εμείς προτείνουμε κάποια άλλη απάντηση: Ο Βαπτιστής κατέλαβε τη θέση που έχει στο Ορθόδοξο Εικονοστάσι ως εκπρόσωπος της Παλαιάς Διαθήκης! Με την έννοια αυτή του Προδρόμου παρουσιάζεται η μορφή, το κήρυγμα και η δραστηριότητα του Ιωάννη και στα τέσσερα Ευαγγέλια: Και στα τέσσερα εισάγει την εποχή του σε μια πνευματικότητα που θα βοηθήσει να καταλάβει ο λαός το Ευαγγέλιο του Ιησού. Αν το απεικονίζει η παρουσία του στο εικονοστάσι μας; Έτσι φαίνεται.

Αν και τα Ευαγγέλια, η Καινή Διαθήκη εν γένει, έτσι παρουσιάζει το κίνημα του Βαπτιστή, δεν είναι λίγοι οι ερευνητές εκείνοι σήμερα που θεωρούν τη θρησκευτική κίνηση του Βα-

πτιστή ως εντελώς ανεξάρτητη προς τη χριστιανική, αφού όχι μόνο από τους Εσσαιούς παρά την Νεκρά Θάλασσα, αλλά και από άλλες αναμφισβήτητες ιατρικές μαρτυρίες της αμέσως προχριστιανικής εποχής έχουμε πληροφορίες πως υπήρχε ένα εκτεταμένο βαπτισματικό κίνημα σε όλη την περιοχή της Παλαιστίνης!

Δεν μπορούμε, βέβαια, να συζητήσουμε όλα αυτά τα δύσκολα προβλήματα εδώ. Θα παρουσιάσουμε μόνο κάποια απ' αυτά. Για τη σχέση του Βαπτιστή προς το χριστιανικό κίνημα προτείνεται συνήθως ως λόγος ότι όσα γράφουν τα Ευαγγέλια μας περί του Βαπτιστή απευθύνονται στους οπαδούς της θρησκευτικής ομάδας που πίστευε ως Μεσσία τον Βαπτιστή, όχι τον Ιησού, για να τους βοηθήσουν

να την ερμηνεύσουν σωστά. Αυτό επιχειρούν συστηματικά ιδίως δύο από τα Ευαγγέλια μας, ο Λουκάς και ο Ιωάννης. Το θέμα όμως αυτό είναι και καθαυτό δύσκολο, απαιτεί εκτεταμένες αναλύσεις κειμένων

και αξιολόγηση των δεδομένων ερμηνειών – κάτι αδιανόητο για το παρόν άρθρο. Περί του θέματος εν γένει, βλ. το βιβλίο του Παν. Μπρατσιώτη, *Ο Ιωάννης ο Βαπτιστής Προφήτης*, 1921, και του Γ. Γρατσέα *Ιωάννης ο Βαπτιστής βάσει των Πηγών*, Αθήναι 1968.

Πολύ συντομότερα μπορεί να πληροφορηθεί ο αναγνώστης του παρόντος για κάποια άλλα θέματα που αναφέραμε. Γιατί, π.χ., παρουσιάζεται στα χρόνια που πέφτει η γένεση του Χριστιανισμού το θρησκευτικό ρεύμα των *Βαπτισμάτων και των καθαρικών πλύσεων*. Τι έσπρωχνε τους ανθρώπους σ' αυτό· τι επιδίωκαν μ' αυτό; Χωρίς να μπορούμε πλήρως να εξηγήσουμε το γιατί, η εποχή που γεννήθηκε ο Χριστός ένωθε τον εαυτό της «βρώμικο», ιδιαίζοντως «βρώμικο», γι' αυτό και η ανάγκη των Βαπτισμάτων και των καθαρμών. Ενας καθηγητής Βost έγραψε ολόκληρο ενδιαφέρον βιβλίο με τίτλο *Το βαπτισματικό κίνημα στην Παλαιστίνη κατά τα χρόνια του Ιησού*. Η καλύτερη πηγή μας επί του προκειμένου είναι το Κουμράν με τους Εσσαιούς καθώς και ο Ιουδαίος ιστορικός Ιώσηπος. Στον *Βίον* του, §2, ο Ιώσηπος κάνει λόγο για το βαπτισματικό κίνημα στην έρημο, ιδιαίτερα για κάποιον ερημίτη Βανούς, κοντά στον οποίο προς μεγάλη ωφέλειά του έζησε



ο Ιώσηπος επί τρία έτη, πριν επιστρέψει στα Ιεροσόλυμα και συνταχθεί μετὰ του θρησκευτικο-πολιτικού κόμματος των Φαρισαίων. Ο Βανούς είχε ένδυμα καμωμένο από φύλλα δέντρων και έτρωγε μόνο καρπούς θάμνων και δέντρων. Χαρακτηριστικό της ζωής του ήταν οι συνεχείς πλύσεις με νερό. Μπορεί ίσως να υποθέσουμε πως οι πλύσεις αυτές και οι καθαρμοί προετοιμάζαν τους ανθρώπους για τη νέα εσχατολογική ζωή που θα εγκαθίδρυε ο Μεσσίας στον κόσμο.

Και το Βάπτισμα του Ιωάννη, του γιου του ιερέα Ζαχαρία και της Ελισάβετ, σύγχρονου του Ιησού, ήταν εσχα-

τολογικό, αναφερόταν δηλ. στον ερχομό του Μεσσία. Οτι μαθητές του Ιωάννη πίστευαν πως αυτός ήταν ο Μεσσίας είναι βέβαιο, όχι μόνο από μεταγενέστερες μαρτυρίες (*Recognitiones, Πράξεις Πέτρου*) αλλά και από την ίδια την Καινή Διαθήκη (βλ. *Ευαγγέλιον Ιωάννου*, 3, 22–36· *Πράξεις των Αποστόλων* 19, 1–6). Ούτε μπορεί να γεννηθεί αμφιβολία ότι ο Ιησούς βαπτίστηκε από τον Ιωάννη και για κάποιον καιρό έμεινε κοντά του, αποσιπάσθηκε όμως γρήγορα και ξεκίνησε δικό του εσχατολογικό κίνημα περί μιας νέας ζωής για τον κόσμο, της οποίας ζωής θα ήταν εισηγητής ο ίδιος. Πρόκειται πε-





◀ **Η Συνάντηση του Χριστού με τον Πρόδρομο, τοιχογραφία του 11ου αι. στο καθολικό της Μονής Οσίου Λουκά (πηγή: «Βυζαντινές τοιχογραφίες», Εκδοτική Αθηνών).**

ρί της «Βασιλείας του Θεού», η οποία, βέβαια, ούτε θα ενίσχυε ούτε θα παρέτεινε τη Βασιλεία και την Αυτοκρατορική Λατρεία των Ρωμαίων Αρχηγών του κράτους.

Δεν έχουμε στα Ευαγγέλιά μας παρά κάποια ελάχιστα στοιχεία σύγκρισης μεταξύ των δύο αυτών μεγάλων ανδρών, του Ιησού και του Ιωάννη. Γιατί υπήρχαν ουσιώδεις διαφορές, από τις οποίες όμως μαθαίνουμε κάποιες εντελώς συμπτωματικά και κατά τύχην. Ένα ή δυο παραδείγματα θα δώσουμε εδώ, που είναι όμως χαρακτηριστικά: (α) Στο *Ματθ.* 9, 14-17 αναφέρεται, π.χ., πως οι μαθητές του

Ιωάννου νηστεύουν, όχι όμως και οι μαθητές του Ιησού, ο οποίος απαντάει πως η κίνηση η δική του, αντίθετα με εκείνη του Βαπτιστή, μοιάζει με γάμο και βέβαια στους γάμους δεν νηστεύουν. Λέει όμως συναφώς και μερικά άλλα πολύ ενδιαφέροντα πράγματα: Το δικό του Ευαγγέλιο ο Ιησούς δεν θεωρεί σαν ένα μπάλωμα, αναγκαίο στην υπάρχουσα θρησκευτική οργάνωση· δεν είναι καινούργιο κρασί μέσα σε παλιούς ασκούς. Τέτοιες προσπάθειες δεν φέρουν αποτέλεσμα, καταστρέφουν και αυτό που υπάρχει. Ο Ιησούς δεν είναι υπέρ των εμβλωμάτων σε παλιούς ασκούς, ούτε υποστη-

ρίζει μπαλώματα καινούργια σε παλιά ρούχα. Εδώ υποφώσκει μια σοβαρή διαφορά μεταξύ των δύο ανδρών. β) *Ματθ.* 11, 16-19: ο λόγος εδώ είναι για την ακρισία, ανικανότητα ορθής κρίσης, από τη γενεά του Ιησού. Δεν είναι πως δεν της δόθηκαν ευκαιρίες να σκεφθεί βαθύτερα για τον εαυτό της: Ηλθε, π.χ., ο Ιωάννης Βαπτιστής, λέει, «μητε εσθίων μητε πίνων» (ούτε τρώει ούτε πίνει) και το σχόλιό τους γι' αυτόν είναι: Τον Διάβολο πρέπει να έχει μέσα του. Ερχεται ο Ιησούς που «και τρώει και πίνει», να όμως τι λένουν και γι' αυτόν: «να ένας άνθρωπος φαγάς και οινοπότης, φίλος των τελωνών και των αμαρτωλών». Η αλήθεια είναι πως οι άνθρωποι αυτοί δεν θέλουν να βελτιωθούν, κι απορρίπτουν κάθε ευκαιρία που τους δίνει ο Θεός για να διορθώσουν τον εαυτό τους. Λέγοντας αυτά, μας ανοίγει το πεδίο κάποιων διαφορών μεταξύ Ιησού και Βαπτιστή. γ) Σε άλλα θέματα ο Ιησούς υιοθετεί πρακτικές του Βαπτιστή, δίνοντάς τους νέο, δικό του περιεχόμενο. Στο *Λουκ.* 11, 1-4, π.χ., ο Ιησούς, όπως και ο Βαπτιστής, διδάσκει τους Μαθητές του περί τίνος ειδικώς να προσεύχονται, μόνο που ο Ιησούς δίνει εντελώς δικό του περιεχόμενο στην υποδειγματική για την ομάδα του προσευχή – μια σύμπτυξη της Κυριακής Προσευχής (του «Πάτερ ημών...») που έχουμε και στον *Ματθ.* 6, 10-14.

Τα παραδείγματα αυτά, αν και εξαιρετικά σύντομα και περιωθθέντα όχι με σκοπό τη σύγκριση μεταξύ των δύο ανδρών αλλά κατά τύχην, δείχνουν όχι μόνο τη μεγάλη εκτίμηση που ο Ιησούς έτρεφε προς τον Βαπτιστή αλλά και κάποιες από τις διαφορές που τους εκώρισαν, διαφορές σημαντικές.

Όπως όμως θα το περίμενε κανείς, είχαν και οι δύο τραγικό τέλος. Ο Ευαγγελιστής Μάρκος περιγράφει με χαρακτηριστικές λεπτομέρειες όσον αφορά το τέλος του Ιωάννη (κεφ. 6, 11-30). Είναι ένα κείμενο που ο κάθε ενδιαφερόμενος μπορεί να διαβάσει. Γι' αυτό σκέφθηκα σκόπιμο αντ' αυτού, που ως κύριο κίνητρο του τραγικού τέλους του Βαπτιστή θεωρεί το μίσος της Ηρωδιάδας εναντίον του εξαιτίας του παράνομου γάμου της, να παραθέσω εδώ την αντίστοιχη παράλληλη περικοπή που μας δίνει ο ιστορικός Ιώσηπος, ο Εβραϊός σύγχρονος ιστορικός (*Αρχαιολογία* 18, 5, 2). Κατά τον Ιώσηπο, ο Ηρώδης έδιωξε τη νόμιμη γυναίκα του, κόρη του Ναβαταίου βασιλιά Αρέτα, που για τον λόγο αυτό εξεστράτευσε εναντίον του Ηρώδη Αντίπα και τον κατατρό-

πωσε. Εδώ αρχίζει το κείμενο του Ιώσηπου που μας ενδιαφέρει: «Κάποιοι όμως από τους Ιουδαίους πίστευαν ότι ο στρατός του Ηρώδη καταστράφηκε από τον Θεό, που τον τιμώρησε για την αδικία που έκανε στον Ιωάννη τον λεγόμενο Βαπτιστή, που θανάτωσε ο Ηρώδης. Γιατί ο Ιωάννης ήταν ευσεβής άνθρωπος, και πρότρεπε τους ενάρετους Ιουδαίους που ασκούσαν δικαιοσύνη ο ένας στον άλλο και ευσεβεία προς τον Θεό να τον προσεγγίσουν και να βαπτισθούν. Γιατί έτσι νόμιζε πως η βαπτισματική καθαρότητα θα γινόταν δεκτή, όχι για την απαλλαγή από διαπραχθείσες αμαρτίες αλλά για την κάθαρση του σώματος, όταν η ψυχή είχε προηγουμένως καθαρευθεί με τη βίωση μιας δίκαιης ζωής. Κι όταν όλα στράφηκαν προς το μέρος του Ιωάννη, γιατί βαθιά τους συγκλόνισαν αυτά που έλεγε, ο Ηρώδης φοβήθηκε πως μια τόσο εκτεταμένη επίδραση του Βαπτιστή επί του λαού θα μπορούσε να οδηγήσει ακόμα και σε εξεγέρσεις (γιατί ο λαός έδειχνε πρόθυμος να κάνει ό,τι αυτός θα τον συμβούλευε). Έτσι, θεώρησε καλύτερο, υπ' αυτές τις συνθήκες, να προχωρήσει βγάζοντας τον Ιωάννη από τη μέση πριν αναπηδήσει κάποια επανάσταση, αντί να μπει σε μπελάδες και να νιώσει μετανοημένος που δίστασε να λάβει μέτρα εγκαίρως! Έτσι, εξαιτίας των υποψιών του Ηρώδη, ο Ιωάννης φυλακίστηκε στη Μαχαιρούντα (φυλακές στον νότο της Νεκρής Θάλασσας), ένα φρούριο που ήδη μνημονεύθηκε, κι εκεί θανατώθηκε. Οι Ιουδαίοι όμως πίστευαν ότι η καταστροφή του στρατού του Ηρώδη από τον Αρέτα ήλθε ως θεία τιμωρία κατά του Ηρώδη, που επιθυμούσε ο Θεός να τον τιμωρήσει».

Το παρόν άρθρο για τον Βαπτιστή Ιωάννη θα τελειώσει με δύο λόγια για τις σχέσεις του προς τους Εσσαιούς της Νεκρής Θάλασσας. Η ομοιότητα μεταξύ των δύο κοινοτήτων είναι εντυπωσιακή. Υπήρξε ποτέ ο Ιωάννης Εσσαιός; Δεν ξέρουμε. Αυτό που είναι πολύ πιθανό είναι ότι επηρεάστηκε από τους Εσσαιούς. Ο χώρος που εβάπτιζε ο Ιωάννης ήταν στην περιοχή Αινών, εγγύς του Σαλείμ (*Ιω.* 3, 23), σε μια περιοχή, δηλ., που ελάχιστα απέιχε από τον καταυλισμό των Εσσαιών στη Νεκρά Θάλασσα, που χύνεται ο Ιορδάνης. Εκεί που οι δύο κοινότητες πλησιάζουν πολύ μεταξύ τους δεν είναι μόνο ο ρόλος του ύδατος και στις δύο, αλλά και η εσχατολογική προσδοκία για τον ερχομό ενός Νέου Κόσμου. ✠

# Πεντηκοστή, η γενέθλιος



▲ Η Πεντηκοστή. Σε τμητική θέση στην κορυφή, ο Πέτρος και ο Παύλος. Στη μέση, μια γέριχη ανδρική μορφή, προσωποποίηση του Κόσμου. Εικόνα από το Δωδεκάορτο στο τέμπλο του καθολικού της Μονής Σιατρονικήτα, Άγιον Όρος, μέσα 16ου αι. (πηγή: «Μονή Σιατρονικήτα», Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος).

Τον ΣΤΑΜΑΤΗ ΣΑΚΕΛΛΙΩΝΑ

Διδάκτορας Θεολογίας

«... και ώφθησαν αυτοίς διαμεριζόμενοι γλώσσαι ωσει πυρός, εκάθισέ τε εφ' ένα έκαστον αυτών, και επλήσθησαν άπαντες Πνεύματος Αγίου και ήρξαντο λαλείν ετέραις γλώσσαις...»  
Πράξ. β', 1-41

**Α**Ν Η ΥΠΟΘΕΣΗ του πύργου της Βαβέλ σηματοδοτεί τον χωρισμό του ανθρώπου, αναμφίβολα η Πεντηκοστή σημαίνει την εκ νέου ένωσή του. Οχι όμως κάτω από μία σημαία ή μία γλώσσα, αλλά κάτω από μία κοινή πίστη. Η Πεντηκοστή θεωρείται η γενέθλιος ημέρα της Εκκλησίας του Χριστού και αναδεικνύει παράλληλα τη δύναμη του Πνεύματος ως του συνεκτικού κρίκου της νεογέννητης Εκκλησίας. Η Πεντηκοστή αποτελεί τη φυσιολογική εξέλιξη της πορείας του Χριστού, γιατί, αφεύκτως όπως η Ανάσταση, είναι η αναγκαία συνέχεια της Σταύρωσης, αποτελεί το απαραίτητο σκαλοπάτι για τη μετέπειτα πορεία του χριστιανισμού.

Τρία είναι τα σημαντικά ζητήματα που εμφανίζονται στην Πεντηκοστή. Το πρώτο ότι η προσφορά του Παράκλητου απευθύνεται σε όλους τους ανθρώπους χωρίς διάκριση: «Επλήσθησαν άπαντες Πνεύματος Αγίου», σημειώνουν οι Πράξεις των Αποστόλων. Το χάρισμα του Αγίου Πνεύματος δεν είναι προνόμιο μιας «ιδιαιτερης κάστας», αλλά είναι δώρο προς όλους. Το δεύτερο σημαντικό ζήτημα είναι η ενότητα των ανθρώπων. Συναντώνται και Πάρθοι και Ελαμίτες και Μήδοι και κάτοικοι της Κρήτης, της Λιβύης, της Φρυγίας, της Παμφυλίας. Συναντώνται επί τω αυτώ και συμφωνούν. Το Άγιο Πνεύμα στην Πεντηκοστή «εις ενότητα πάντας εκάλεσε». Το τρίτο σημαντικό ζήτημα είναι η διαφοροποίηση, ή καλύτερα το διακριτόν των ανθρώπων. Αν στη Βαβέλ το προϊόν των διαφορετικών γλωσσών ήταν απότοκο της Υβρεως, στην Πεντηκοστή αυτές οι διαφορετικές γλώσσες, ή οι διαφορετικές καταγωγές, δεν είναι κατάρρα αλλά ευλογία. Γιατί πλέον οι άνθρωποι αποκτούν τη δυνατότητα να συνεννοηθούν μέσα από την κοινή πίστη.

# Ημέρα της Εκκλησίας

Είναι η Πεντηκοστή εκείνη που θα οδηγήσει τη νεότευκτη Εκκλησία στα πρώτα δύσκολα βήματα. «Είχαν άπαντα κοινά», οι χριστιανοί της πρώτης κοινότητας. Η δυναμική της Πεντηκοστής θα οδηγήσει λίγα χρόνια αργότερα στην περίφημη Αποστολική Σύνοδο των Ιεροσολύμων, το αποτέλεσμα της οποίας θα προωθήσει τον χριστιανισμό έξω από τα στενά όρια της Ιουδαίας και θα τον καταστήσει οικουμενικό. Γιατί η Εκκλησία δεν γεννήθηκε για να υπάρξει ως Εκκλησία ενός στενού πυρήνα, ούτε για να συγκροτήσει μονοεθνικό λόγο.

Επώδυνα το χάσμα της Βαβέλ και ευφρόσυνη η προοπτική της Πεντηκοστής. Ειδικά σήμερα. Γιατί είναι βαρύ το άλγος της διασπασμένης Εκκλησίας. Ακυρώνει η διάσπαση αυτή το νόημα της Πεντηκοστής και αποδυναμώνει τον εκκλησιαστικό λόγο. «*Ίνα πάντες έν ώσιν*», είναι το οιονεί ζητούμενο. «*Του πλήθους των πιστευσάντων ην η καρδιά και η ψυχή μία*», σημειώνουν πάλι οι Πράξεις των Αποστόλων. Ομως αυτή η ενότητα δεν ακυρώνει τον πλούτο της διαφορετικότητας των ανθρώπων. Η ιστορία των Εκκλησιών είναι γεμάτη από οδύνες και συγκρούσεις. Συγκρούσεις που πολλές φορές είχαν αιτία διάφορα των θεολογικών. Δύο χιλιάδες χρόνια ιστορικής εκκλησιαστικής πράξης μάς πείθουν αναμφίβολα ότι πρέπει να ξαναγυρίσουμε στη γενέθλιο ημέρα της Εκκλησίας.

«*Οτε καταβάς τας γλώσσας συνέχεε, διεμέριζεν έθνη ο Υψιστος, ότε του πυρός τας γλώσσας δένειμεν, εις ενόπια πάντας εκάλεσεν, και συμφώνως δοξάζομεν το πανάγιον Πνεύμα*».

Η θεολογική, δηλαδή η ανθρώπινη, προϋπόθεση της Πεντηκοστής παραμένει ισχυρή, γιατί πολλαπλώς ετρώθη μέσα στον ιστορικό χρόνο, αλλά ουδέποτε ακυρώθηκε ως προοπτική ή ως ουτοπία. Μήπως άραγε η Πεντηκοστή δεν συναντά μέσα στον χρόνο και την απόφαση της καταδίκης ως αίρεσης του φυλετισμού στα 1872 από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ο οποίος φυλετισμός ορίζεται ως «*η εν*

**Σύμβολο της δυνατότητας συνεννόησης των ανθρώπων μέσα από την κοινή πίστη**

τω αυτώ τόπω συγκρότησις ιδίων φυλετικών Εκκλησιών πάντας μεν τους ομοφύλους αποδεχομένων, πάντας δε τους ετεροφύλους αποκλειουσών και υπό μόνον ομοφύλων ποιμένων διοικουμένων...» ή ακόμα, ακόμα «*η λόγω διαφόρου φυλετικής καταγωγής και γλώσσης διάκρισις και διεκδικήσις ή εξάσκησις αποκλειστικών δικαιωμάτων παρ' ατόμων και ομάδων ανθρώπων ομοχώρων τε και ομοταγών...*»; Αν κάνουμε αυτή τη συσχέτιση είναι γιατί ουδέποτε τα μεγάλα εκκλησιαστικά γεγονότα δεν πρέπει να θεωρούνται ως σημεία στατικά και ασάλευτα μέσα στην ιστορία. Οιονεί λειτουργούν και υπάρχουν πάντα προσαρμοζόμενα στον Καιρό. Εχουμε συσσωρεύσει μια μακρά ιστορική εμπειρία και μπορούμε να ξανα-

διαβάσουμε την Πεντηκοστή ως λόγο υπέρ του ανθρώπου, ως πράξη ελπίδας, ώστε πράγματι «... πάντες έν ώσιν».

Θα θέλαμε να κλείσουμε το παρόν σημείωμα με έναν λόγο του μακαριστού Πατριάρχη Αλεξανδρείας Παρθένιου: «*Να μαθαίνουμε, να ξεύρομε ο ένας του άλλου την ζωή από "πρώτο χέρι", τα προβλήματα και τα ζητήματά του, τον πόνο και την αγωνία του, τα βάρη του, για να μπορούμε μαζί να τα "βαστάζομεν". Να μιλάμε, να εξομολογούμεθα μεταξύ μας, ν' ανοίγουμε την καρδιά μας, γιατί είμαστε αδέρφια, και ο ένας στηρίζεται στον άλλο, μ' αγάπη, ενότητα...*». Αλλωστε αυτό δεν σημαίνει Πεντηκοστή; Αυτό δεν σημαίνει, επί της ουσίας, Εκκλησία; ✠



▲ *Ο Πύργος της Βαβέλ, σύμβολο του χωρισμού και της πνευματικής σύγχυσης του ανθρώπου. Πίνακας του Φλαμανδού ζωγράφου Pieter Bruegel τον Προβντέρου (περ. 1525 - 1569).*

# Εορτάζοντας την Αγίο

Τον ΣΑΒΒΑ ΑΓΟΥΡΪΔΗ

Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών

**Η ΠΕΡΙ ΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΑΣ** εκκλησιαστική διδασκαλία εμφανίζεται στα αρχαιότερα κείμενα του χριστιανισμού σε υποτυπώδη μορφή· υπάρχει μόνο μια υποψία περί της διδαχής αυτής. Καθώς όμως κατ' επιταγή του πνευματικού κλίματος της εποχής της γένεσης του χριστιανισμού αναπτύσσονταν όλο και περισσότερο η σωτηριολογία της Εκκλησίας, η διδασκαλία δηλαδή, από τι και πώς μας έσωσε ο Χριστός, μαζί της κατ' ανάγκην αναπτύχθηκε και η τριαδολογία. Ο Χριστός μάς έσωσε από κάποια καταδίκη ή μέλλουσα συμφορά και μας εκάρισε με τη σωτηρία, τούτο ή εκείνο; Το τριαδολογικό στοιχείο, που αναπόφευκτα έπεται του σωτηριολογικού, είναι: στη διαδικασία της σωτηρίας, ποιο ρόλο έπαιξαν ο Πατήρ και το Πνεύμα;

Και είναι αληθές ότι στην Καινή Διαθήκη, π.χ., αυτό που εξαιρείται στη σωτηριολογία είναι το έργο του Χριστού, γι' αυτό τον λόγο σε ελάχιστα χωρία και κάπως θαμπά και με ασάφεια γίνεται λόγος περί Τριάδος. Είναι σαφής την περίοδο αυτή η επίδραση του Ιουδαϊσμού και της περί Μεσσία διδασκαλίας του επί των πρώτων χριστιανικών κοινοτήτων· γι' αυτό και εδώ δεν κάνουν την εμφάνισή τους ο Πατήρ και το Πνεύμα. Όταν όμως ο χριστιανισμός εξαπλώθηκε μέσα στον ευρύτερο ελληνορωμαϊκό κόσμο έγιναν κάποιες αλλαγές: Η σωτηρία συνδέθηκε όχι πια με τις ελπίδες του Ισραήλ ως έθνους, με τον Θεό και τον Μεσσία ελευθερωτές από τις άγριες κοσμικές-ιστορικές δυνάμεις· ο άνθρωπος του ελληνορωμαϊκού κόσμου είχε άλλες ελπίδες, ευρύτερες, και την εν Χριστώ σωτηρία συνέδεε με μια γενικότερη ανθρώπινη αρρώστια που συνδεόταν άμεσα με αυτό που λέμε συνοπτικά αμαρτία, θάνατος, επιβίωση μετά θάνατον. Στον ελληνορωμαϊκό χώρο, η σωτηρία κατά την Υστερη Αρχαιότητα ήταν λύτρωση κυρίως από τα δεινά αυτού του κόσμου και ένα είδος μετάστασης σε κάποιον ουράνιο χώρο, σ' αυτόν που σχετίζεται με την Υπέρτατη Θεότητα και την μετ' Αυτής θεία μακαριότητα. Ο χριστιανισμός πιθανώς να κατέληγε από μόνος του σε μια τριαδολογική διδασκαλία· αλλ' οι απαιτήσεις της Υστερης Αρχαιότητας από την έννοια της σωτηρίας συνετέλεσαν ώστε ταχύτερα να συνδεθεί η ενεργούμενη από τον Υιό του Θεού σωτηρία μετά του Πατρός και μετά του Πνεύματος. Σε τελική ανάλυση ο ελληνιστικός κόσμος δεν καταλάβαινε τι θα πει «Μεσσίας»! Φυσικό ήταν, λοιπόν, η σχέση των τριών προσώπων της Τριάδος στο έργο αυτό να

► *Η Αγία Τριάδα, εικόνα κρητικής τέχνης, 17ος αι. Καθολικό Μονής Αρείου, περιφέρεια Φουρνής Μεραμπέλου, Κρήτη (πηγή: «Εικόνες της Κρητικής Τέχνης», Βικελαία Βιβλιοθήκη-Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης).*



περιγραφεί κατά τρόπο διάφορο, όπως θα δούμε παρακάτω, μέχρις ότου η Εκκλησία, κατά τον 4ο και 5ο αι. οριστικά, καθορίσει σε γενικές γραμμές τις σχέσεις αυτές. Πρέπει όμως τη γένεση και ανάπτυξη του θέματος να παρακολουθήσουμε κάπως εγγύτερα εξαρχής.

Στη διδασκαλία της Παλαιάς Διαθήκης περί Θεού μόλις υπερφαίνονται απλώς και από μακράν κάποιες απόψεις περί τριαδικότητας του Θεού. Κάποιες περιπτώσεις που η θεότητα «διαλογίζεται» (οι εξηγητές σήμερα μας παραπέμπουν σε αγγελικές δυνάμεις), όπως το 1, 26 «ποιήσωμεν άνθρωπον», 3, 22 και 11, 7, ο τρισάγιος ύμνος

στο Ησ. 6, 3 («Άγιος, άγιος, άγιος...»), η κατά τον εβραϊκό πληθυντικό εκφορά του ονόματος του Θεού (Ελωχίμ, Σαβαώθ κ.λπ.), η παρά την δρυν Μαμβρή εμφάνιση του Θεού στον Αβραάμ με τρία αγγελικά πρόσωπα κ.λπ. Όλα αυτά στη χριστιανική Εκκλησία γίνονται τριαδολογικά κείμενα.

Πιο ενδιαφέροντα είναι τα προσαγόμενα από τα σοφολογικά βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης χωρία περί συνεργασίας της Σοφίας μετά του Θεού κατά τη δημιουργία και διοίκηση του κόσμου. Στη Σοφία Σολομώντος 7, 26, π.χ., γράφεται περί της Σοφίας σε σχέση με τον Θεό: «Απαύγασμα γαρ εστί φωτός αΐδιου και έσοπτρον ακλίδωτον

της του Θεού ενεργείας και εικών της αγαθότητος αυτού». Ο Ισραήλ είχε μια πλούσια Σοφολογική Γραμματεία, η οποία αρκετά νωρίς, από τα χρόνια της Καινής Διαθήκης συνδέθηκε με την έννοια του Λόγου του Θεού, και βέβαια, από τους Πατέρες της Εκκλησίας αναπτύχθηκε παραπέρα. Και περί του Πνεύματος του Θεού λέγονται ικανά στην Παλαιά Διαθήκη, είναι όμως τόσο γενικά και ομιχλώδη, έτσι που σ' αυτά οι Πατέρες της Εκκλησίας ευρήκαν το τρίτο πρόσωπο της Αγίας Τριάδας, όταν πια η περί Τριάδος Διδασκαλία είχε μέσα στη ζωή της Εκκλησίας θεριέψει.

Ο αναγνώστης πρέπει να συνειδη-

# Τριάδα

τοποιώσει ότι ούτε μέσα στην Καινή Διαθήκη έχουμε σαφείς εκφράσεις περί Τριάδος. Η έκφραση, π.χ., «ο Υιός μου ο αγαπητός», στη σκηνή της Μεταμόρφωσης ή ακόμη και στις περι του βαπτίσματος του Ιησού αφηγούνται. Ο Ιησούς ρυθμίζει εκ νέου τον θείο Νόμο, συγχωρεί αμαρτίες, αναμένεται ως Κριτής, ο Πέτρος τον ομολογεί ως Υιό του Θεού του ζώ-ντος.

Πολλά άλλα θα μπορούσαν να αναφερθούν· αυτά όμως που, εκ πρώτης όψεως, φαίνονται ισχυρότερα για να συνηγορήσουν υπέρ της Τριάδος μέσα στην Καινή Διαθήκη είναι το 13, 13 της Β΄ προς Κορινθίους Επιστολής: «*Η χάρις του Κυρίου Ιησού Χριστού και η αγάπη του Θεού και η κοινωνία του Αγίου Πνεύματος μετά πάντων υμών*». Εν τούτοις, και εκφράσεις όπως αυτή μπορούν να ερμηνευθούν σωτηριολογικά και όχι τριαδολογικά, καθώς και το Ματθαίου 28, 19: «*Πορευθέντες ουν μαθητεύσατε πάντα τα έθνη βαπτίζοντας αυτούς εις το όνομα του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος, διδάσκοντες αυτούς τηρείν πάντα...*». Το κείμενο αυτό, εντός μάλιστα της συνάφειας μιας νέας επί του κόσμου εξουσίας που δόθηκε τώρα, μετά την Ανάσταση, στον Ιησού, όχι μόνο είναι δυσερμηνεύτο αλλά και αντιτίθεται προς όσα ξέρουμε περί της τέλεσης του Βαπτίσματος στην αρχαία Εκκλησία, αφού οι πρώτοι χριστιανοί βαπτίζονταν «*εν τω ονόματι του Κυρίου Ιησού*» (Πράξεις των Αποστόλων 2, 38, 8, 16...· στον Παύλο, επίσης, το βάπτισμα γίνεται «*εις Χριστόν Ιησούν*», Ρωμ. 6, 3· as θυμηθούμε, επίσης, το Γαλάτας 3, 27 «*όσοι εις Χριστόν εβαπτίσθητε, Υιόν ενεδύσασθε*»). Σίγουρα, πρόκειται, στον Ματθαίο, για τρόπο έκφρασης της σχέσης της νέας εξουσίας του Ιησού προς τον Πατέρα Θεό και προς το άγιο Πνεύμα μετά την Ανάσταση, και δεν είναι καθόλου παράξενο πως την ίδια ακριβώς φόρμα, σε σχέση μάλιστα με το βάπτισμα, τη βρίσκουμε και στο κείμενο της *Διδαχής των Δώδεκα Αποστόλων* (περί το 100 μ.Χ.). Με άλλα λόγια, το τριαδολογικό χωρίο δεν ενδιαφέρεται για τις σχέσεις των τριών παραγόντων μέσα στην Τριάδα αλλά για το έργο τους υπέρ της σωτηρίας του κόσμου!

Είναι πιθανό η ρίζα της παράδοσης αυτής να συνδέεται με την αντίληψη ότι κατά τη βάπτισμα του Ιησού στον Ιορδάνη επρόκειτο για ένα είδος ενθρόνισής του ως βασιλιά του νέου κόσμου· γι' αυτό και το Πνεύμα εν είδει περιστέρως και η φωνή του Πατρός εκ των ουρανόων. Επρόκειτο περί ενός οράματος («*και είδεν...*») του Ιησού, που είχε τεράστια σημασία για τον Ιησού και για τον ρόλο των τριών παραγόντων της σκηνής στο έργο της σωτηρίας του κόσμου.

Μετά τα παραπάνω, ο αναγνώστης του σύντομου αυτού άρθρου πρέπει να αντιληφθεί ότι το μέλλον επεφύλασσε για την Εκκλησία μια ενδιαφέρουσα ποικιλία απόψεων περί Τριάδος, μέχρι του τελικού καθορισμού της σχέσης των θείων προσώπων από την Α΄ Οικουμενική Σύνοδο στη Νίκαια το 325 μ.Χ. Αν θέλαμε να δώσουμε μια *grosso modo* εικόνα για το τι συνέβη στην Εκκλησία μέχρι τότε, θα μπορούσαμε ίσως να πούμε, χοντρικά, ότι έχουμε τις εξής τριαδολογικές ομάδες στην εκκλησιαστική ζωή: α) Ένα πλήθος συγγραφέων οι οποίοι, κι αν δεν το λένε πάντοτε με ακρίβεια, συμφωνούν ουσιαστικά με το δόγμα που τελικά υιοθέτησε η Εκκλησία. β) Υπήρχαν όμως οι Γνωστικοί αιρετικοί, όπως, π.χ., ο έμπορος και θεολόγος Μαρκίων. Σήμερα, έχουμε στη διάθεσή μας ολόκληρη βιβλιοθήκη Γνωστικών κειμένων, αυτής της περιόδου σύγχρονης με τον χριστιανισμό θρησκευτικής έκφρασης, κατά την οποία κάτι βαθύτατα εσωτερικό στον επί της γης ελθόντα Σωτήρα Ιησού ήταν ταυτόν με την υπέρτατη θεία Ουσία που έστειλε τον Ιησού στη γη ως Σωτήρα. Η ενσάρκωση ενός θείου προσώπου ομοούσιου (στο βάθος) με τον Θεό υποστηριζόταν και από τους Γνωστικούς, και η Εκκλησία, για δικούς της λόγους, δεν μπορούσε να αγνοήσει την άποψη αυτή. Η άλλη αρχή στον καθορισμό της Ορθόδοξης εκκλησιαστικής Τριάδος προερχόταν από την Παλαιά Διαθήκη, και ήταν η ενότητα του Θεού, πως, δηλαδή, ο Θεός είναι ένας. Ότι κι αν συμβαίνει στις σχέσεις Θεού-Πατέρα προς τον Υιό και το Πνεύμα, ο Θεός ήταν ένας, και παρέμενε ένας. Αυτοί οι δύο παράγοντες της ενότητας του Θεού που τονίζε η Παλαιά Διαθήκη αφενός, καθώς επίσης, σε ικανό βαθμό, και η άλλη των Γνωστικών περί εσώτατης ταυτότητας του απεσταλέντος Σωτήρα προς την ίδια τη θεία ουσία, όπως δέχονται οι ιστορικοί του χριστιανικού δόγματος, επηρέασαν την εκκλησιαστική ερμηνεία της Τριάδας. γ) Υπήρχε, επίσης, και μακρά σειρά αιρετικών θεολόγων της Εκκλησίας, από το τέλος του 2ου αι. μέχρι τον Αρειό κατά τον 4ο αι., οι οποίοι, με διάφορους τρόπους, είτε ετόνιζαν τη θεία Μοναρχία μέσα στη θεότητα, έτσι που ο Υιός και το Πνεύμα να καταντούν απλοί τρόποι εκφάνσεως του

**Το θεμελιώδες της τριαδικότητας του ενός Θεού στην ορθόδοξη πίστη**

ενός Θεού είτε, άλλοι, αντίθετα, τονίζαν πολύ την ιδιαιτερότητα των Προσώπων εντός της Τριάδος, έτσι ώστε να μην μπορεί να διατηρηθεί η θεία μοναρχία μέσα στη χριστιανική Τριάδα, με την έννοια ότι ο Υιός είναι μια θεότητα κατώτερη του Πατρός και το Πνεύμα κατώτερο του Πατρός και του Υιού. Από την τελευταία αυτή παράδοση καταγόταν η αίρεση του ιερέα της Αιγύπτου που λεγόταν Αρειός, ο οποίος καταδικάστηκε από την Α΄ Οικουμενική Σύνοδο (325 μ.Χ.) επί Κωνσταντίνου του Μεγάλου. Το θέμα όμως δεν ήταν καθόλου εύκολο για μια οριστική λύση! Όταν πέθανε ο Κωνσταντίνος, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του γιου του Κωνσταντίου (337-361 μ.Χ.) επικράτησαν πλήρως εντός της αυτοκρατορίας οι Αρειανοί, κι αυτό το ανέβα κατέβα της Ορθοδοξίας κράτησε μέχρι την αρχή της βασιλείας του Μεγάλου Θεοδοσίου (380 μ.Χ.), οπότε οριστικά επικράτησαν οι Ορθόδοξοι. Οι Αρειανοί είχαν ένα ισχυρό όπλο: έφερναν τον Υιό του Θεού πιο κοντά προς τους ανθρώπους και τον κόσμο. Το όπλο των Ορθόδοξων ήταν σοβαρότατο: μόνον η πλήρης θείκη ισότητα του Υιού προς τον

Πατέρα δίνει απόλυτο κύρος στη χριστιανική αλήθεια, και στην Εκκλησία υπέρτατη σιγουριά και βεβαιότητα για ό,τι εκπροσωπεί.

Η εκκλησιαστική άποψη τελικώς υπερίσχυσε και διατηρείται μέχρι σήμερα, παρά το γεγονός ότι, από τον 17ο αι. και μετά σε όλη τη χριστιανόσυνη, σε Δύση και Ανατολή, παρουσιάσθηκαν ερμηνείες περί του προσώπου του Χριστού από πολλούς θεολόγους, στον Προτεσταντικό ιδίως χώρο, οι οποίοι περί του προσώπου του Ιησού έχουν προτείνει απόψεις αρκετά συγγενείς προς εκείνες των Αρειανών. Κάποιες από τις καλλιεργημένες τάξεις του Δυτικού κόσμου έλκονται σήμερα από έναν Ιησού πιο κοντά στον άνθρωπο και στα προβλήματα του, ενώ αδιαφορούν ή είναι εναντίον της ισχύος και της επιβολής της Εκκλησίας επί του κόσμου.

Από πλευράς θεολόγων, ιδίως Αγγλικανών, έγιναν προσπάθειες ποικίλες για τη συσχέτιση της τριαδικής της Εκκλησίας διδασκαλίας προς την πνευματικότητα και την ευσέβεια, επηρέασαν όμως μικρούς, ασήμαντους κύκλους θεολόγων με έντονα υπερβατικά ενδιαφέροντα. Το ίδιο έγινε και σε εμάς εντός περιορισμένων κύκλων, που προσπάθησαν –μερικοί προσπαθούν ακόμα– να αναβιώσουν την Ησυχαστική Θεολογία του Αγίου Ορους του 14ου αι. μ.Χ. ✠



▲ Ο Σολομών ονομαλεί με τον προφήτη Σειράχ. Πίσω από τον Σολομώντα η προσωποποίηση της Σοφίας(·). 975-1000. Εικονογράφηση χειρογράφου στην Kongelige Bibliotek της Κοπεγχάγης (πηγή: «Ζωγραφική Βυζαντινών Χειρογράφων», Εκδοτική Αθηνών).

# Πέτρος και Παύλος



◀ *Ο κορυφαίοι απόστολοι Πέτρος (αριστερά) και Παύλος (δεξιά), εικόνες από τη Μεγάλη Δέηση, που ήταν τοποθετημένη πάνω από το Δωδεκάορτο τον τέμπλον του καθολικού της Μονής Σταυρονικήτα, Άγιον Όρος (πηγή: «Μονή Σταυρονικήτα», Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος).*



Του **ΔΗΜΗΤΡΗ ΚΥΡΤΑΤΑ**

Καθηγητή Αρχαίας Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης

**Ο ΠΕΤΡΟΣ ΚΑΙ Ο ΠΑΥΛΟΣ** είναι οι κορυφαίοι χριστιανοί απόστολοι. Υπήρξαν και οι δύο σημαντικότερες προσωπικότητες και άσκησαν μεγάλη επιρροή στη διαμόρφωση του δόγματος και τη θεμελίωση της Εκκλησίας. Απεικονίζονται συχνά μαζί και εορτάζονται επίσης μαζί από τις χριστιανικές εκκλησίες στις 29 Ιουνίου. Καθένας τους ωστόσο είχε ακολουθήσει τον δικό του, ξεχωριστό δρόμο. Τις λίγες φορές που συναντήθηκαν, οι σχέσεις τους δεν ήταν εύκολες.

## Ο Σίμων Πέτρος

Για την κλήση του Πέτρου και τον ρόλο που έπαιξε δίπλα στον Ιησού γίνεται εκτενής λόγος στα Ευαγγέλια. Για την ηγετική του θέση στη χριστιανική κοινότητα μετά την Πεντηκοστή, κύρια πηγή είναι οι Πράξεις των αποστόλων και οι επιστολές του Παύλου. Οι Πράξεις ωστόσο σταματούν να αναφέ-

ρονται στον Πέτρο γύρω στο μέσον της αφήγησής τους, και από το σημείο εκείνο ασχολούνται, σχεδόν αποκλειστικά, με τον Παύλο. Έτσι ελάχιστα είναι γνωστά με βεβαιότητα για την ύστερη σταδιοδρομία και το τέλος του. Μεταγενέστερες παραδόσεις τον θέλουν να δραστηριοποιείται στη Ρώμη και να πεθαίνει εκεί με μαρτυρικό θάνατο.

Το κανονικό όνομα του Πέτρου ήταν Σίμων. Ο Ιησούς τον αποκάλεσε Κηφά, δηλαδή πέτρα, και έτσι έμεινε γνωστός στους ελληνόφωνους χριστιανούς ως Πέτρος. Πριν να γίνει μαθητής του Ιησού ήταν ψαράς και εργαζόταν μαζί με τον αδελφό του Ανδρέα στη λίμνη Γεννησαρέτ. Ήταν παντρεμένος αλλά για τη γυναίκα του δεν γίνεται ποτέ λόγος. Εντελώς περιστασιακάς μνημονεύεται η πενθερά του. Δεν φαίνεται να είχε παιδιά. Στα Ευαγγέλια εμφανίζεται πάντα επικεφαλής των άλλων αποστόλων. Ανήκε στον στενό κύκλο μαθητών και ήταν παρών σε όλες τις κρίσιμες στιγμές,

εκτός από τη σταύρωση. Ήταν ο πρώτος μαθητής που αναγνώρισε τον Ιησού ως τον Χριστό και, σύμφωνα με πρώιμη παράδοση, ο πρώτος που τον είδε αναστημένο.

Από τις δύο επιστολές που σώζονται στην Καινή Διαθήκη στο όνομά του, η

δεύτερη είναι χωρίς αμφιβολία γραμμένη πολλά χρόνια μετά τον θάνατό του. Ψευδεπίγραφη, μολονότι παλαιότερη, θεωρείται από τους εγκυρότερους μελετητές και η πρώτη. Στον Πέτρο αποδίδονται επίσης διά-

*Οι κορυφαίοι απόστολοι και η επιρροή τους στη θεμελίωση του δόγματος και της Εκκλησίας*

φορα άλλα κείμενα, μεταξύ των οποίων ένα Ευαγγέλιο και μία Αποκάλυψη. Οι Πράξεις του Πέτρου αναφέρονται εκτενώς στη σταδιοδρομία του και τον μαρτυρικό του θάνατο. Ένα πρώιμο χριστιανικό μυθιστόρημα τον εμφανίζει να συναγωνίζεται στα θαύματα με τον συνονόματό του Σίμωνα τον Μάγο. Είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν κάποιο από τα απόκρυφα αυτά συγγράμματα διασώζει ψήγματα ιστορικών πληροφοριών. Αρκετά από αυτά

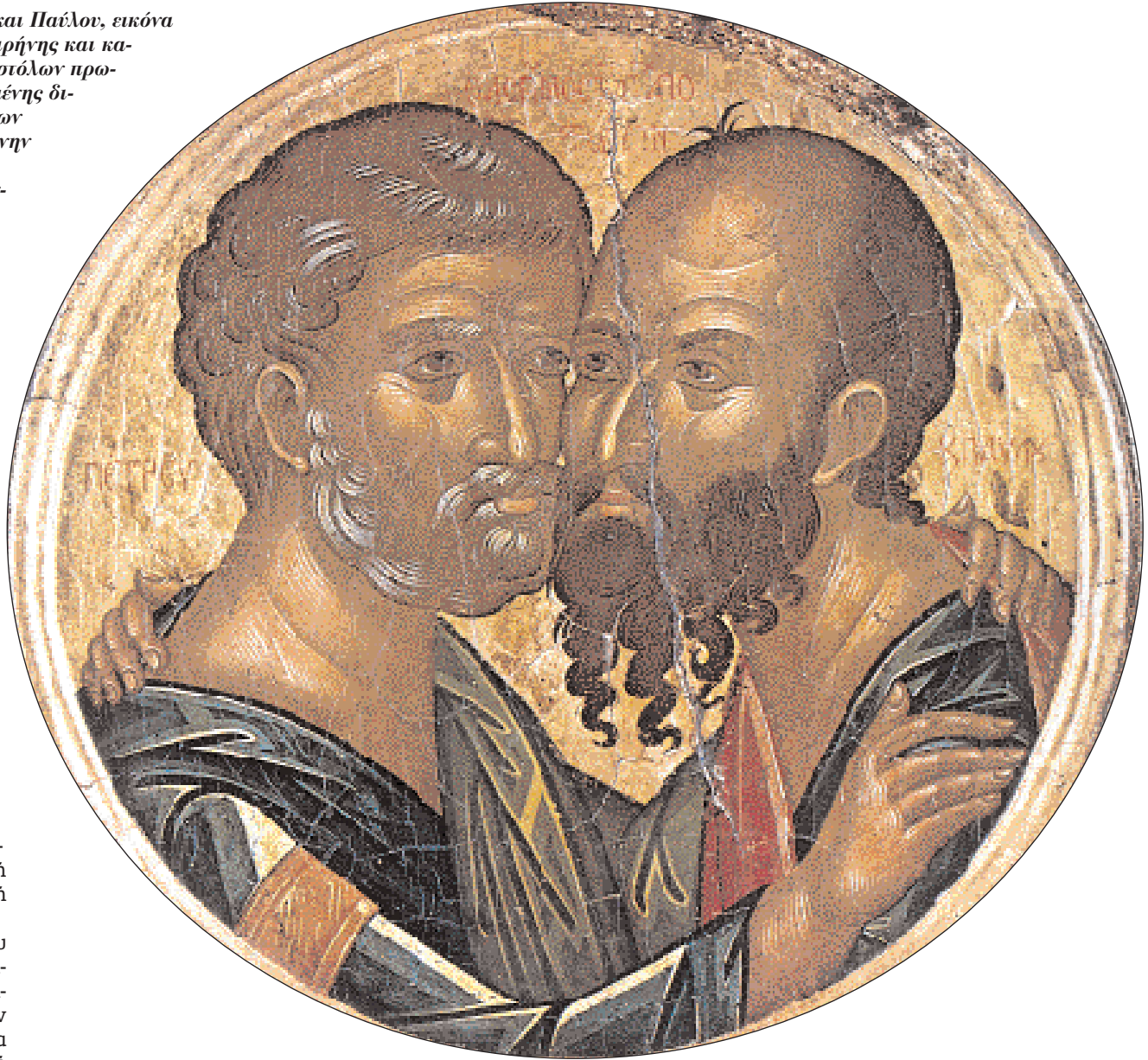
ωστόσο υπήρξαν δημοφιλή για πολλούς αιώνες. Στην Αποκάλυψη του Πέτρου βασίζονται, για παράδειγμα, οι περισσότερες λαϊκές δοξασίες περί παραδείσου και κολάσεως.

## Ο Σαύλος – Παύλος

Ο Παύλος γεννήθηκε στην Ταρσό της Κιλικίας. Ήταν Ιουδαίος της διασποράς και είχε δικαιώματα Ρωμαίου πολίτη. Ανήκε στην ομάδα των Φαρισαίων και διέθετε καλή μόρφωση. Όπως οι περισσότεροι Ιουδαίοι της διασποράς, μιλούσε και έγραφε στα ελληνικά. Σε νεαρά ηλικία πήρε ενεργό μέρος στις διώξεις κατά των χριστιανών. Ωστόσο, πολύ λίγα χρόνια μετά τη σταύρωση, μεταστράφηκε στον χριστιανισμό και έγινε από τους πλέον ένθερμους προπαγανδιστές του. Με το πέρασμά του στον χριστιανισμό, η αρχική εκδοχή του ονόματός του, Σαύλος, εγκαταλείφθηκε και αντικαταστάθηκε με το Παύλος. Ήταν σκηνοποιός και δεν σταμάτησε να ασκεί το επάγγελμά του, για να μην επιβαρύνει τους άλλους πιστούς.

Μεγάλο μέρος τη χριστιανικής του ζωής το πέρασε ταξιδεύοντας. Θεμελίωσε εκκλησίες σε πολλές πόλεις, με τις οποίες κρατούσε τακτική επαφή.

► **Ο ασπασμός Πέτρον και Παύλον, εικόνα του 16ου αι., σύμβολο ειρήνης και καταλλαγής: «Οι των αποστόλων πρωτόθρονοι και της οικουμένης διδάσκαλοι, τῷ δεσποτῇ τῶν ὀλων πρεσβεύσατε, ειρήνην τῇ οικουμένῃ δωρήσασθαι...». Μονή Αγ. Ιωάννου Θεολόγου, Πάμπος.**



Από πολύ νωρίς στράφηκε προς τα «έθνη», δηλαδή, κυρίως, τους Έλληνες. Για τον τρόπο με τον οποίο τους υποδεχόταν στις χριστιανικές κοινότητες ήρθε σε σύγκρουση με άλλους επιφανείς ηγέτες του θρησκευτικού κινήματος. Εξ αιτίας της αναστάτωσης που προκάλεσε μεταξύ των Ιουδαίων, συνελήφθη στην Ιερουσαλήμ και οδηγήθηκε στη Ρώμη για να δικάσσει από τον αυτοκράτορα. Στο σημείο αυτό οι ιστορικές πηγές σταματούν απότομα και δεν δίνουν πληροφορίες για το τέλος του. Πρώτη παράδοση τον θέλει να καταδικάζεται και να ολοκληρώνει τη ζωή του ως μάρτυρας στην αυτοκρατορική πρωτεύουσα.

Για τη ζωή και το έργο του Παύλου έχουμε δύο πολύτιμες πηγές: τις επιστολές που έγραψε ο ίδιος και τις Πράξεις των αποστόλων, που αφιερώνουν το ήμισυ περίπου της αφήγησης στα ταξίδια και τη δράση του. Επτά από τις 14 επιστολές της Καινής Διαθήκης που του αποδίδονται θεωρούνται ασφαλώς γνήσιες. Για τις υπόλοιπες, οι απόψεις ποικίλουν. Γίνεται ωστόσο γενικότερα δεκτό ότι προέρχονται από κύκλους φιλικούς προς τον Παύλο και το κήρυγμά του. Οι επτά γνήσιες επιστολές είναι τα πρωιμότερα χριστιανικά συγγράμματα που έχουν σωθεί. Σε πολλές περιπτώσεις δίνουν μονομερώς την εκδοχή του Παύλου αλλά είναι απολύτως αξιόπιστες για τις πληροφορίες που περιέχουν σχετικά με τα ταξίδια και τη διδασχά του. Οι αποκλίσεις που παρουσιάζουν μεταξύ τους οι επιστολές και οι Πράξεις δεν είναι πολύ μεγάλες και δεν δημιουργούν αξεπέραστες δυσκολίες.

Με τον Παύλο σχετίζονται και δύο απόκρυφα συγγράμματα που ήταν δημοφιλή στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Οι Πράξεις του Παύλου δίνουν μια μυθιστορηματική διάσταση στη δράση του και η Αποκάλυψη του Παύλου αναφέρεται εκτενώς, όπως και η Αποκάλυψη του Πέτρου, στον παράδεισο και την κόλαση.

## Ο Πέτρος και ο Παύλος

Ο Πέτρος και ο Παύλος συναντήθηκαν ελάχιστα φορές στην Ιερουσαλήμ και στην Αντιόχεια. Διαφώνησαν στον τρόπο της αντιμετώπισης των εθνικών που ήθελαν να γίνουν χριστιανοί, και ήρθαν σε σύγκρουση. Οι Πράξεις των αποστόλων προσπαθούν να εξω-

ραίσουν κάπως το ζήτημα, αλλά η εκδοχή του Παύλου δεν αφήνει καμιά αμφιβολία για την έκταση που έλαβε και για τα πάθη που προκάλεσε. Ο Παύλος είχε άλλωστε τεταμένες σχέσεις και με άλλους αποστόλους. Βρέθηκε συχνά στην ανάγκη να υπερασπιστεί τον εαυτό του και τις απόψεις του. Οι κατηγορίες σε βάρος του βασιζόνταν στο γεγονός ότι δεν είχε γνωρίσει τον Ιησού και ότι, συνεπώς, δεν ήταν δυνατόν να αντιλαμβάνεται καλύτερα τη διδασκαλία του από τους πραγματικούς του μαθητές. Για να αποκρούσει τις κατηγορίες, επικαλέστηκε τη φώτιση που είχε λάβει μέσα από αποκαλύψεις. Το επιχείρημα αυτό ωστόσο δεν ήταν επαρκώς ισχυρό.

Ο διχασμός που προκλήθηκε με το κήρυγμα του Παύλου ήταν βαθύς και κρίσιμος για το μέλλον του χριστιανισμού. Ήδη στην πρώτη κοινότητα της Κορίνθου δημιουργήθηκαν σχίσματα: άλλοι ισχυριζόνταν ότι είναι οπαδοί του Πέτρου και άλλοι του Παύλου. Στις αμέσως επόμενες γενεές τα πράγματα χειροτέρευσαν. Πολλές και σημαντικές κοινότητες στηρίζονταν στην παράδοση και τη διδασκαλία του Παύλου. Από την παράδοση αυτή ωστόσο γονιμοποιήθηκαν και εκδοχές του χριστιανισμού που κινούνταν σε πολύ ακραίες κατευθύνσεις. Διάφοροι γνωστικοί αντιλούσαν επιχειρήματα

από τα γραπτά του Παύλου, ενώ οι Μαρκίων ήταν ο πρώτος που συγκέντρωσε τις επιστολές του και άρχισε να συγκροτεί με αυτές έναν χριστιανικό κανόνα ιερών γραφών.

Στον αγώνα κατά των γνωστικών και του Μαρκίωνα ενεργοποιήθηκαν κυρίως οι χριστιανοί ηγέτες της Ρώμης. Για να απαντήσουν στις πολλαπλές προκλήσεις επικαλέστηκαν την παράδοση του Πέτρου σαν γνησιότερη και πλησιέστερη στην αρχική διδασκαλία του Ιησού. Ισχυρίστηκαν ότι οι ίδιοι ήταν συνεχιστές και διάδοχοι του Πέτρου. Τα λόγια του Ιησού «*συ ει Πέτρος και επί ταύτη τη πέτρα οικοδομήσω μου την εκκλησία*», στα οποία στηρίξαν οι επίσκοποι Ρώμης την αξίωσή τους για πρωτοκαθεδρία, δεν είχαν βεβιαίως τίποτα να κάνουν με τη Ρώμη ή το επισκοπικό αξίωμα. Οσο για τον μαρτυρικό θάνατο του Πέτρου στην αυτοκρατορική πρωτεύουσα δεν υπήρχε καμιά ασφαλή πληροφορία. Στην πραγματικότητα, ο Πέτρος δεν ήταν ιδρυτής της εκκλησίας της Ρώμης. Ακόμα και η απλή παρουσία του στη Ρώμη είναι εξαιρετικά αμφίβολη. Αλλά η προπαγάνδα ήταν έντονη και δεν άργησε να φέρει αποτελέσματα. Η διάσταση μεταξύ Πέτρου και Παύλου άρχισε να λαμβάνει έτσι μυθικές διαστάσεις.

Κύρος διέθεταν και οι οπαδοί του Παύλου. Κανείς δεν μπορούσε να αμ-

φισβητήσει την παραμονή του στη Ρώμη ούτε να μνησκει τη συμβολή του στη διάδοση του χριστιανισμού και τη διαμόρφωση του δόγματος. Για τον λόγο αυτό προκρίθηκε μια άλλη επιλογή. Ο Πέτρος και ο Παύλος συμφιλίωθηκαν μετά θάνατον και αναγνωρίστηκαν ως θεμελιωτές της εκκλησίας της Ρώμης από κοινού. Ένας από τους πολλούς μύθους τούς θέλει να πεθαίνουν την ίδια μέρα. Αποφασίστηκε μάλιστα να εορτάζονται μαζί, ενώ οι ζωγράφοι άρχισαν να τους απεικονίζουν δίπλα δίπλα. Οι επιστολές της Καινής Διαθήκης που αποδίδονται στον Πέτρο είναι γραμμένες από τη σκοπιά του Παύλου. Αν δεν υπήρχαν οι Πράξεις των αποστόλων και οι επιστολές του Παύλου, η πραγματική ιστορία των σχέσεών τους θα είχε ασφαλώς ξεχαστεί.

Οι μύθοι είναι κάποτε ισχυρότεροι από την ιστορία. Αφού η εκκλησία της Ρώμης θέλησε να θυμάται τους αποστόλους Πέτρο και Παύλο αγαπημένους συνεργάτες και θεμελιωτές της δεν υπήρχε καμιά δύναμη να τη διαψεύσει. Έτσι κι αλλιώς, οι επόμενες γενεές είχαν να αντιμετωπίσουν νέα προβλήματα. Με στηρίγματα τον Πέτρο και τον Παύλο, η εκκλησία της Ρώμης και οι άλλες αδελφές εκκλησίες κλήθηκαν να δώσουν νέους μεγάλους αγώνες για την εδραίωση της ορθοδοξίας. ✠

# Ο Παύλος ως νομοθέτης

Του Σπύρου Ν. Τρωϊάνου

Ομότ. καθηγητή της Νομικής Σχολής  
του Πανεπιστημίου Αθηνών

**Α**ΥΤΟΤΕΛΗ, βασικής σημασίας πηγή του εκκλησιαστικού δικαίου αποτελεί, κατά την κρατούσα άποψη, η Αγία Γραφή. Κανόνες δικαίου της Παλαιάς όμως Διαθήκης ισχύουν μόνο εφόσον επαναλαμ-

εκείνη της Αθήνας και της Αλεξάνδρειας. Εκεί, όπου συναντιόνταν η ελληνική φιλοσοφία, η ρωμαϊκή νομικο-πολιτική παιδεία και η ιουδαϊκή βιβλική παράδοση, μαθήτευσε κοντά στον μεγάλο Εβραίο νομοδιδάκαλο Γαμαλιήλ (Πραξ. 22.3), χωρίς να λησμονεί και την ιδιότητά του ως Ρωμαίου πολίτη.

Η τήρηση του Μωσαϊκού Νόμου δημιουργούσε προβλήματα τόσο στους ελληνόφωνους Εβραίους της διασποράς όσο και στους εξ εθνών χριστιανούς. Την αποδέσμευση αυτών των χριστιανών από τον «νόμο» υποστήριξε σθεναρά ο Παύλος. Η στάση του αυτή δεν πρέπει να ερμηνευθεί ως άρνηση της θείας του προέλευσης. Απέκρουε μόνο τη διαχρονική του ισχύ (Ρωμ. 7.1), με αφετηρία τη χριστοκεντρική θεώρηση, ότι δηλαδή η ενανθρώπιση του Ιησού σηματοδοτεί το τέλος του «νόμου» (Ρωμ. 10.4) ή, ακριβέστερα, ότι τη θέση του Μωσαϊκού Νόμου καταλαμβάνει τώρα πλέον ο Νόμος του Χριστού (Γαλ. 6.2).

Κατά τη μεταβατική περίοδο, μετά την ίδρυση των πρώτων χριστιανικών κοινοτήτων, μεγάλη σημασία για την προσέγγιση του Νόμου αυτού είχε η προφορική διδασκαλία. Γι' αυτό, απευθυνόμενος προς τους Θεσσαλονικείς τονίζει την ανάγκη της τήρησης των παραδόσεων: «Στήκετε και κρατείτε τας παραδόσεις ας εδιδάχθητε είτε διά λόγου είτε δι' επιστολής ημών» (Β' 2.15) και επαινεί τους Κορινθίους που συμμορφώνονται σε αυτές (Α' 11.2). Τα διάφορα νομικά παραγγέλματα, ανεξαρτήτως προελεύσεως, δεν είναι πάντοτε σαφή. Κατά την ερμηνεία λοιπόν των κανόνων δικαίου ο Παύλος δίνει το προβάδισμα στο πνεύμα των διατάξεων απέναντι στο γράμμα τους (Β' Κορ. 3.6).

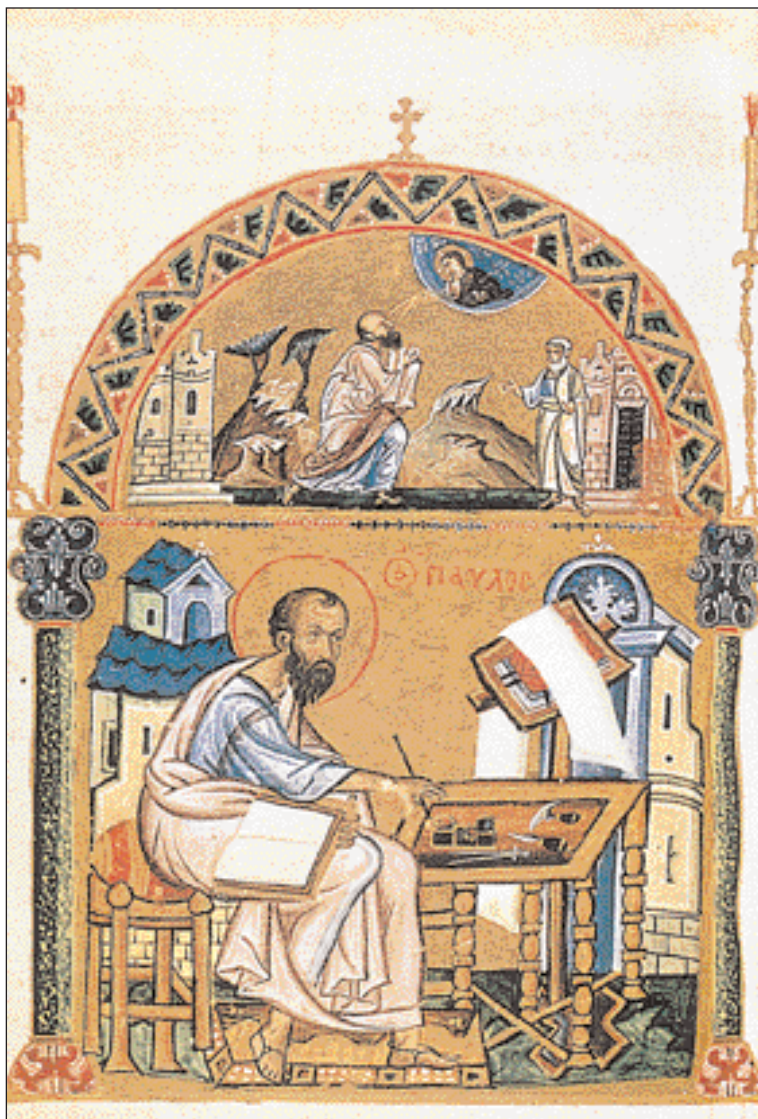
Στα χρόνια των Αποστόλων, στο πρώτο δηλαδή στάδιο της οργάνωσης της Εκκλησίας, κάθε κοινότητα είχε απόλυτη αυτονομία. Σε μια προσπάθεια σύνθεσης «Δικαίου» και «Χάριτος» ο Παύλος επιδιώκει να εγκαθιδρύσει μια στοιχειώδη έννομη τάξη μέσα στις κοινότητες. Ένα από τα πρώτα μέληματα ήταν η εξασφάλιση της επιβολής των επιταγών και απαγορεύσεων του «καινού Νόμου» στους πιστούς. Έτσι εισάγει ορισμένες αρχές, που αποτέλεσαν τα σπέρματα του ποινικού –ουσιαστικού και δικονομικού– δικαίου της Εκκλησίας στην κατοπινή του διαμόρφωση. Αναφερόμενος σε μέλος της Εκκλησίας της Κορίνθου που είχε παραβιάσει τη χριστιανική ηθική, συνιστά να συγκεντρωθεί η κοινότητα και να αφοριστεί το μέλος της, ώστε να σωθεί το πνεύμα του με τη σωματική του καταδίκη (Α' Κορ. 5.4-5). Όσοι είναι επιφορτισμένοι με διοικητικά καθήκοντα πρέπει να τιμώνται ιδιαίτερα. Έχουν όμως περισσότερες υποχρεώσεις και

αν υποπέσουν σε παράπτωμα πρέπει να ελέγχονται δημόσια, «ίνα και οι λοιποί φόβον έχωσι» (Α' Τιμ. 5.20). Συγχρόνως όμως επισημαίνει ότι κατηγορίες κατά των προσώπων αυτών πρέπει να γίνονται δεκτές με μεγάλη προσοχή. Μην δέχεσαι κατηγορία εναντίον πρεσβυτέρου, γράφει στον Τιμόθεο, εκτός αν τη βεβαιώσουν δύο ή τρεις μάρτυρες (Α' Τιμ. 5.19). Στο θέμα του αριθμού των μαρτύρων (πρβλ. Ματθ. 18.16) επανέρχεται και σε επιστολή προς τους Κορινθίους (Β' 13.1).

Παρατηρούμε ότι στα παραπάνω χωρία ο Παύλος προβλέπει την ποινή του αφορισμού, προσδιορίζει τον σκοπό της ποινής (βελτίωση του παραβάτη και γενική πρόληψη) και θέτει τους πρώτους κανόνες απονομής της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης (αρμόδιο όργανο, δημοσιότητα, εμπάρτυρο μέσο απόδειξης). Παράλληλα ωστόσο διατυπώνει μια αρχή που πολύ αργότερα θα αποτελέσει ένα από τα βασικά ατομικά δικαιώματα. Δεν υπάρχει έγκλημα, ούτε επιβάλλεται ποινή χωρίς νόμο προγενέστερο από την πράξη, διαβάζουμε σήμερα σε όλα τα Συντάγματα του κόσμου. Οπου δεν υπάρχει νόμος, δεν υπάρχει και παράβαση, γράφει ο Παύλος υπό διάφορες διατυπώσεις προς τους Ρωμαίους (3.20, 4.15, 5.13, 7.7 επ.), για να προλάβει άδικες διώξεις.

Η χριστιανική ηθική επέβαλλε στους πιστούς συμπεριφορά που συνεπαγόταν ενδεχομένως αλλαγές στις βιοτικές τους σχέσεις. Η οικογένεια είναι ένας ευαίσθητος χώρος και τα οποιαδήποτε προβλήματα του επηρεάζουν την ψυχική υγεία των ανθρώπων. Θέλοντας ο Παύλος να προλάβει παρερμηνείες της ηθικής διδασκαλίας του χριστιανισμού, διαβεβαιώνει τους πιστούς ότι δεν τους επιβάλλεται η αγαμία, ότι δεν γίνονται καλύτερο χριστιανοί αν μεταβάλουν την προσωπική τους κατάσταση συνάπτοντας γάμο ή λύνοντας τον υφιστάμενο, και ότι σε περίπτωση κηρείας δεν αποδοκιμάζεται η σύναψη νέου γάμου (Α' Κορ. 7.1-11, 25-40). Οι μικτοί γάμοι (χριστιανών με εθνικούς) ήταν πολύ διαδεδομένοι, και η εντύπωση ότι η συνέχιση της συμβίωσης αποτελούσε για τον χριστιανό σύζυγο αμάρτημα, μπορούσε να δημιουργήσει κοινωνικό πρόβλημα. Σπεύδει λοιπόν ο Παύλος να συστήσει να μη λύνονται τέτοιοι γάμοι, επειδή ο μη χριστιανός άντρας ή γυναίκα έχει δεχθεί την ευλογία του Θεού κάρη στον χριστιανό σύζυγό του (Α' Κορ. 7.12-14).

Με τα παραπάνω χωρία δεν εξαντλείται το νομικό έργο του Αποστόλου των Εθνών, τόσο το πραγματικό όσο και το εικαζόμενο, γιατί μερικές φορές οι ερμηνευτές αξιοποίησαν νομικά τις ρήσεις του, προχωρώντας πέρα από τις πιθανές προθέσεις του.



▲ Ο απόστολος Παύλος ενώ συγγράφει. Επάνω, στο τόξο, η μεταίτιση του Σαύλου. Μικρογραφία από ει-κονογραφημένο χειρό-γραφο του 12ου αι. Οξφόρδη, Βοδλειανή Βιβλιοθήκη.

βάνονται από χριστιανική πηγή, μάλιστα δε από την Καινή Διαθήκη. Από όλα τα βιβλία της τελευταίας τον μεγαλύτερο ίσως αριθμό κανόνων δικαίου περιέχουν οι επιστολές του Αποστόλου Παύλου.

Ο Παύλος γεννήθηκε στο σταυροδρόμι Ανατολής και Δύσης, στην Ταρσό της Κιλικίας, ένα περίφημο πνευματικό κέντρο της εποχής του με ακτινοβολία που συγκρινόταν με





▲ Οι Έλληνες σοφοί Πλούταρχος (αριστερά) και Αριστοτέλης (δεξιά), τμήματα τοιχογραφίας, 1560. Νησί Ιωαννίνων, Μονή Φιλανθρωπινών (πηγή: «Βυζαντινές Τοιχογραφίες», Εκδοτική Αθηνών).

# Συγκρίσεις και υπερβάσεις

Τον **ΝΙΚΟΛΑΟΥ Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ**

Αναπλ. Καθηγητού της Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών

**ΠΟΛΥΣ ΛΟΓΟΣ** γίνεται περί σχέσεως του χριστιανισμού με τον ιουδαϊσμό ή τον ελληνισμό. Η κριτική αυτών των θεωρήσεων εκφεύγει της δυνατότητας ενός μικρού άρθρου. Ωστόσο είναι φανερό πως αν ο χριστιανισμός θεωρηθεί αποτέλεσμα συγκρητισμού, δεν θα έχει θεϊκή προέλευση.

Με το ζήτημα έχουν ασχοληθεί δύο διακεκριμένοι φιλόσοφοι άγιοι του Ιουνίου. Ο Ιουστίνος († 1 Ιουνίου) και ο Μεθόδιος Πατάρων († 20 Ιουνίου).

Ο Ιουστίνος (100-165 μ.Χ.) παρουσιάζεται στο *Συναξάριο* της ημέρας ως ένας ανδρείος, γεγονός που εφάνη κατά τα βασανιστήρια που υπέστη. Αφησε προς χρήση των πιστών βιβλία (*συντάγματα*) γεμάτα θεία και ανθρώπινη σοφία: ως *κεκοσμημένος* με την σοφία του Θεού εξαιρείται στα τροπάρια του κανόνος της εορτής.

Ο Μεθόδιος, ο οποίος έζησε έως το 311, μαρτυρείται αφιερωμένος από μικρός στον Θεό. Το μαρτύριό του και το συγγραφικό του έργο παρουσιάζονται σε ένα τροπάριο του Εσπερινού της 20ής Ιουνίου, σύμφωνα με το οποίο ο Μεθόδιος με τους λόγους του κατα φωτίζει το πλήρωμα της Εκκλησίας, ενώ με τους άθλους του μειώνει τα σκοτάδια της πολυθεΐας.

Θα επιχειρηθεί μια προσέγγιση του ζητήματος περί της σχέσεως του χρι-

στιανισμού με τις άλλες διδασκαλίες, με αναφορά ιδέες των ως άνω. Η περαιτέρω έρευνα δεν μένει σε κάποια εξωτερικά γνωρίσματα των τριών εννοιών –διότι σ' αυτά μπορεί κανείς να διακρίνει ομοιότητες– αλλά σε ουσιαστικά γνωρίσματά των.

1. Ως προς την δυνατότητα σχέσεως και επηρεασμού του χριστιανισμού από τον ιουδαϊσμό, ο Ιουστίνος είναι αρνητικός. Στο έργο του *Διάλογος προς Τρύφωνα* το ζήτημα επιλύεται. Στον διάλογο αυτό ο Ιουδαίος Τρύφων ψέγει τον Ιουστίνο επειδή εγκατέλειψε, όπως λέγει, τον Πλάτωνα, για να ασπασθεί τον Χριστό. Ομως αν ο Τρύφων ανεγνώριζε –πράγμα που σημαίνει αν οι Ιουδαίοι του 1ου και 2ου αιώνα είχαν την αντίληψη περί της επιδράσεως του ιουδαϊσμού επί του χριστιανισμού– δεν θα προέτρεπε τον Ιουστίνο να αφήσει τον Χριστιανισμό, αλλά πιθανώς θα του ζητούσε να ασπασθεί τον Ιουδαϊσμό. Το ότι δεν το κάνει, αλλά τον προτρέπει να επιστρέψει στον πλατωνισμό, σημαίνει πως τα περί επηρεασμού είναι αβάσιμα. Σημειωτέον ότι ο ιουδαϊσμός δεν ήταν σε θέση να ασκήσει επηρεασμό, αφού ήδη στην αρχή της μ.Χ. περιόδου ο χριστιανισμός τον αρνείται. Επιπλέον οι Ιουδαίοι είχαν χάσει την γλώσσα των, αλλά και τον τελευταίο θρησκευτικό ηγέτη των. Επιφανείς μάλιστα ομοεθνεΐς των, όπως ο Φίλων ο Αλεξανδρεύς και ο Ιώσηπος, έγραφαν και εσκέπτοντο σύμφωνα με την ελληνική φιλοσοφία.

2. Σε ανάμειξη αρχαίας φιλοσοφίας και χριστιανισμού στηρίχθηκε κατά

το πλείστον ο *Γνωστικισμός*. Στο σύστημα όμως αυτό παρερμηνεύθησαν και οι δύο διδασκαλίες. Αντίθετος στον Γνωστικισμό ήλθε ο Μεθόδιος, που για να αντιπαλαίσει τις διδασκαλίες των γνωστικών, γράφει το *Περί του αυτεξουσίου*, όπου υπερασπίζεται την ελευθερία του ανθρώπου και αντιτίθεται στο δυαρχικό σύστημα του γνωστικού Ουαλεντίνου. Αν υπήρχαν, γράφει, δύο αρχές, άρα και αγέννητες, τότε θα ήσαν ενωμένες ή χωρισμένες. Αλλά αν ήσαν ενωμένες, τότε μέρη της μιας θα εταυτίζοντο με αντίστοιχα της άλλης, οπότε είναι αδύνατον να είναι και οι δύο αγέννητες. Αν, αντιθέτως, θεωρηθούν χωριστές, τότε θα πρέπει να υπάρχει κάτι που τις ξεχωρίζει, οπότε θα ομιλούμε όχι για δύο, αλλά για τρεις αρχές. Ο δυαρχισμός του Ουαλεντίνου απορρίπτεται, επειδή, αναγκασμένος να δεχθεί μία τρίτη αρχή, περιπίπτει σε θεμελιώδη αντίφαση. Προφανώς απορρίπτεται και οποιαδήποτε άλλη συγκρητική προσέγγιση, πράγμα που εφάνη και με τις καταδικές διαφόρων αιρέσεων συγκρητικού χαρακτήρα.

3. Ως προς τη σχέση χριστιανισμού και αρχαίας φιλοσοφίας, ο Μεθόδιος συγκρίνει κάποιες θέσεις του με αντίστοιχες του Πλάτωνος. Συμπόσιο έγραψεν ο Πλάτων, όπου εξυμνεί τον έρωτα, *Συμπόσιον των δέκα παρθένων ή περί αγνείας* γράφει και ο Μεθόδιος, όπου δέκα παρθένας μιλούν και εξυμνούν κυρίως την παρθενία, την οποία θεωρούν υπερτέρα του γάμου, ο οποίος όμως δεν απορρίπτεται. Σε ένα κεφαλαίωδες λοιπόν θέμα ο Με-

θόδιος διακρίνει αδυναμία ταυτίσεως ιδεών.

Ο Ιουστίνος δεν συγκρίνει απόψεις της αρχαίας θρησκείας και του χριστιανισμού, αλλά την αρχαία φιλοσοφία ολόκληρη. Το μέτρο του υπερβαίνει τα ανθρώπινα μέτρα. Στο σημείο αυτό μπορεί να παραλληλισθεί με τον Πλάτωνα, ο οποίος, εκφράζων την αντίθεσή του προς τον σχετικοκρατούμενο Πρωταγόρα, είχε πει πως κανένας άνθρωπος δεν μπορεί να είναι μέτρο των πραγμάτων στην περίπτωση που ζητεί κανείς κάποιο μέτρο, τότε αυτό μπορεί να είναι ο Θεός.

Δεχόμενος ο Ιουστίνος πως ο λόγος του Θεού, ο Χριστός, είναι το μέτρο του χριστιανισμού, αποδέχεται πως ο ίδιος ως λόγος είναι το μέτρο για την αρχαία φιλοσοφία. Υποστηρίζει, λοιπόν, πως από τους φιλοσοφούντες και φιλοσόφους της αρχαίας εποχής μπορούν να ονομασθούν χριστιανοί όσοι έζησαν σύμφωνα με τον λόγο, έστω και αν έζησαν πριν από τον Χριστό. Είναι η σύλληψη του Ιουστίνου μεγάλη. Ο Χριστός ως θεός υπερβαίνων τον χρόνο, δεν εμπνέει αποκλειστικώς και μόνον κάποιο περιούσιο λαό ή κάποιους ανθρώπους, αλλά φροντίζει για όλους και για όλα. Αρα όσοι από τους ανθρώπους έζησαν, ζουν ή θα ζήσουν σύμφωνα με τον λόγο αυτοί θα είναι χριστιανοί.

Σύμφωνα λοιπόν με τους δύο αυτών φιλοσόφους και αγίους, ο χριστιανισμός ως θρησκεία και θεολογία δεν μπορεί να συσχετισθεί ούτε με την αντίστοιχη αρχαία ελληνική ούτε με την ιουδαϊκή. ❧



◀ Οι αρματωμένοι, χαρακτηριστικό στοιχείο του γιορτασμού της μέρας του Αι-Συμίου στο Μεσολόγγι (φωτ. Γ. Ν. Αικατερινίδης, 1990).

# Το πανηγύρι του Αι-Συμίου

Τον ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ν. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗ

Δρος Φιλολογίας, Διευθνή Ερευνών  
Κέντρον Λαογραφίας Ακαδημίας Αθηνών

«Στο πανηγύρι τ' Αι-Συμίου  
ψαράς για το καμάκι,  
το δρόμο δεν τον έμαθα  
που πάει προς το βουνό...»

Κ. Παλαμάς,  
Οι καημοί της Λιμνοθάλασσας

**ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ** με τις επίσημες εκδηλώσεις που γίνονται κάθε χρόνο στο Μεσολόγγι την Κυριακή των Βαΐων στην επέτειο της ηρωικής Εξόδου, υπάρχει και ο καθαρά λαϊκός γιορτασμός κατά το τριήμερο της Πεντηκοστής, με αναπαράσταση της πορείας των Εξοδιτών από την Ιερά Πόλη μέχρι το Μοναστήρι του Αγίου Συμεών, στους πρόποδες του Ζυγού.

Πρόκειται για ένα εντυπωσιακό πανηγύρι, με εντελώς δική του φυσιογνωμία, που συνδυάζει ιστορικές μνήμες, μεταφυσικές δοξασίες και μουσικοχορευτική τοπική παράδοση. Χαρακτηριστικό στοιχείο του γιορτασμού είναι οι «αρματωμένοι», Μεσολογγίτες ντυμένοι την παλαιά τοπική ενδυμασία (σκούφια, πουκάμισο, φέρμελη,

ντουλαμάς, σκάλτσες, σκαλτσοδέτες, τσαρούχια), με πολλά άρματα, χρυσοποικιλτα δηλαδή κοσμήματα και άλλα εξαρτήματα της ανδρικής φορεσιάς (κιουστέκια, ασημοσουγιές, σελάκι, ασημοκούμπουρο, χαρμπί, πολύχρωμα μαντίλια, πάλα).

Οι αρματωμένοι, με την απαραίτητη συνοδεία «ζυγιάς» (δυο ζουρνάδες και ένα νταούλι), σχηματίζουν από το πρωί της Πεντηκοστής παρέες με ορισμένη οργάνωση και καθιερωμένο εθιμικό τυπικό. Αφού γυρίσουν τους δρόμους του Μεσολογγίου, το απόγευμα, μαζί με έφιππους συνεορταστές, ξεκινούν από τον περίβολο της εκκλησίας του Αγίου Σπυρίδωνα για το μοναστήρι, σταματώντας για λίγο στον κήπο των Ηρώων, όπου ψάλλεται τρισάγιο. Η Μονή του Αι-Συμίου ήταν ο τόπος που είχε οριστεί ως χώρος συνάντησης των αρχηγών της Εξόδου, που από τρεις διαφορετικές κατευθύνσεις θα επιχειρούσαν να φυγαδεύσουν τα γυναικόπαιδα και όπου, σύμφωνα με το σχέδιο της Εξόδου, θα τους ανέμενε βοήθεια. Μια βοήθεια

που βέβαια δεν ήρθε, ήρθε αντίθετα η καταστροφή από προδοσία.

Στο χώρο του μοναστηριού με τα πανύψηλα πλατάνια, κάθε παρέα έχει τον δικό της προκαθορισμένο από χρόνια χώρο, όπου κρεμούν τα άρματα, αφού πρώτα προσκυνήσουν και προσευχηθούν στην εκκλησία. Ακολουθεί ολονύχτιο γλέντι με «αΐσυμιώτικα» τραγούδια και με τοπικούς χορούς («κελάκι» κ.ά.). Αργά το βράδυ της επόμενης μέρας, που και αυτή περνά με χορούς και με τραγούδια, γίνεται θεαματικά η επιστροφή στο Μεσολόγγι και η υποδοχή των αρματωμένων από πλήθος κόσμου, που τους πε-

ριμένει στην είσοδο της πόλης, στα παλιά τείχη. Ακολουθεί και πάλι ολονύχτιο γλέντι, με ιδιαίτερα ενδιαφέρον στοιχείο τον λεγόμενο «χορό του πεθαμένου», χορευτικό μιμόδραμα με θέμα τον θάνατο και ανάσταση ενός αρματωμένου.

Την επόμενη μέρα γίνεται επιμνημόσυνη δέση στην Κλείσοβα, προς τιμή των υπερασπιστών της το 1826. Το πανηγύρι τελειώνει μεσάνυχτα της

Τρίτης προς Τετάρτη με την ευχή όλων: «Καλό Αι-Συμίο να 'χουμε». Από την επομένη κιόλας ημέρα αρχίζουν οι προετοιμασίες για το γιορτασμό της ερχόμενης χρονιάς.

Το «πανηγύρι τ' Αι-Συμίου» φαίνεται να συνεχίζει παλαιότερη τοπική συνήθεια από τον καιρό της τουρκοκρατίας, που αργότερα συνδέθηκε με την Εξοδο. Λέγεται, δηλαδή, ότι και πριν από το ιστορικό αυτό γεγονός γινόταν σύναξη και γιορτασμός στη μονή από τους Κλέφτες του Ζυγού, με συμμετοχή και κατοίκων από γειτονικά χωριά. Σχετικά υπάρχουν και μαρτυρίες από γραπτές πηγές, ήδη από το 1830, πρώτο έτος της απελευθέρωσης της περιοχής.

Ο χρόνος, άλλωστε, τέλεσης του πανηγυριού είναι άσχετος με την ημέρα γιορτασμού της μονής (3 Φεβρουαρίου) και την ημερομηνία της Εξόδου (10/11 Απριλίου 1826, Σάββατο Λαζάρου προς Κυριακή Βαΐων). Είναι έτσι φανερό ότι με την εθιμική αυτή εκδήλωση της Πεντηκοστής, της οποίας το Σάββατο χαρακτηρίζεται ως Ψυχοσάββατο, τιμάται σήμερα η μνήμη των Εξοδιτών, αφού την ημέρα αυτή, σύμφωνα με τις λαϊκές δοξασίες, οι ψυχές αφήνουν τον Πάνω Κόσμο, όπου παρέμειναν όλο το διάστημα της πασχαλινής περιόδου.

**Η μεσολογγίτικη  
γιορτή στη μνήμη  
και την ψυχανά-  
πανση των πεσό-  
των της Εξόδου**

# Τα «γένια του θεριστή»

Τον **ΒΙΤΑΛΗ ΖΑΪΚΟΦΣΚΙ**

Φιλολογού-Ερευνητή του Παν/μίου του Κιέβου, δρ. του Πανεπιστημίου Αθηνών

**Α**ΝΑΜΕΣΑ στα πιο ενδιαφέροντα από τα έθιμα του θερισμού στην Ελλάδα συγκαταλέγονται αυτά που σχετίζονται με τα τελευταία στάχυα – έθιμα που μοιράζονται πολλά κοινά στοιχεία με όλους τους ευρωπαϊκούς τουλάχιστον λαούς<sup>1</sup>.

Σε μερικά μέρη τα τελευταία στάχυα του κωραφιού τα άφηναν απλώς αθέριστα, αλλά συνήθως από την τελευταία «κεριά» έπλεκαν μια δέσμη, μερικές φορές σε σχήμα σταυρού, που την έλεγαν *κτένι*, *ψαθί* ή *σταυρό*. Έτσι πλεγμένα τα έβαζαν στο εικονοστάσι του σπιτιού, και την εποχή της σποράς τα έτριβαν κι ανακάτευαν τους κόκκους τους με τον καινούργιο σπόρο. Αξιοσημείωτα, στην Εράτυρα της Δυτικής Μακεδονίας τη δέσμη αυτή των σταχυών της έλεγαν «δράκο»: στη μέση του τελευταίου αθέριστου κομματιού έδεναν με ένα νήμα τα τελευταία στάχυα μαζί και μια γυναίκα έριχνε μπόλικο νερό στις ρίζες του δράκου για να ξεριζωθεί εύκολα. Ύστερα τα έπλεκαν σε τρεις κοτσίδες (κόσες), τις έδεναν σε σχήμα σταυρού και τις στόλιζαν με λουλούδια του αγρού τραγουδώντας «*Το δράκο επέλαμ...*».

Η ονομασία «δράκος» συμφωνεί με τη θεωρία του Wilhelm Mannhardt ότι τα έθιμα που σχετίζονται με τα τελευταία στάχυα του θερισμού βασίζονται στην πίστη για την ύπαρξη του δαιμονίου ή του πνεύματος του σιταριού, το οποίο έπρεπε να πάσουν για να μη καθεί η γονιμότητα του κωραφιού. Στα Βούρβουρα της Κυνουρίας, π.χ., γράφει ο Γεώργιος Μέγας, «στο τέλος του θερισμού αφήνουν ένα κομμάτι γέννημα αθέριστο. Αυτό το θερίζουν όλοι μαζί βιαστικά και αμέσως όταν τελειώσουν πετούν τα δρεπάνια και φωνάζουν “Πιάστε τον! πιάστε τον!” νομίζοντας ότι κάτι αόρατο ξεφεύγει και τρέχει»<sup>2</sup>.

Το έθιμο από την Εράτυρα παραπέμπει σε ακόμα ένα αξιοπρόσεκτο στοιχείο: το πλέξιμο (οι κόμβοι, η θηλειά, τα δεσμά) θεωρούνταν από τα πανάρχαια χρόνια ιδιαίτερα ισχυρή μαγική πράξη: στις μυθολογίες πολλών αρχαίων λαών, όπως επισημαίνει ο Μιρσέα Ελιάντ<sup>3</sup>, ο θεός δέτης έχει μεγαλύτερη δύναμη από τον θεό πολεμιστή – θεός δέτης στην αρχαιοελληνική μυθολογία θα πρέπει να ήταν ο Ουρανός, που με μια αλάθευτη λαβή «έδενε» στα Τάρταρα τους αντιπάλους τους: ο Ηφαίστος επίσης, με το αόρατο δίκτυο του, ίσως να ήταν παλαιότερα ένας θεός δέτης. Αφετέρου, τα μαλλιά και το πλέξιμό τους σε κοτσι-

δες έχει να κάνει με τη δύναμη (ας θυμηθούμε τον Σαμψών), τη γονιμοποιή δύναμη ειδικότερα, που «δένεται» για να μην φύγει – σε πολλούς αρχαίους λαούς οι άνδρες έπλεκαν τα γένια τους (προφανές πειστήριο ανδροπρέπειας και γονιμοποιού σφρίγγους) σε κοτσίδες. Ως σχήμα, εξάλλου, η πλεγμένη κοτσίδα παραπέμπει στο στάχυ.

Έχει ενδιαφέρον, από την άποψη αυτή, το έθιμο στο Μανιάκι της Πελοπόννησου, για το οποίο ο Γεώργιος Μέγας γράφει ότι άφηναν κάμποσα στάχυα αθέριστα και έλεγαν: «Αφήνω του ζευγολάτη τα γένεια». Τα γένια ή

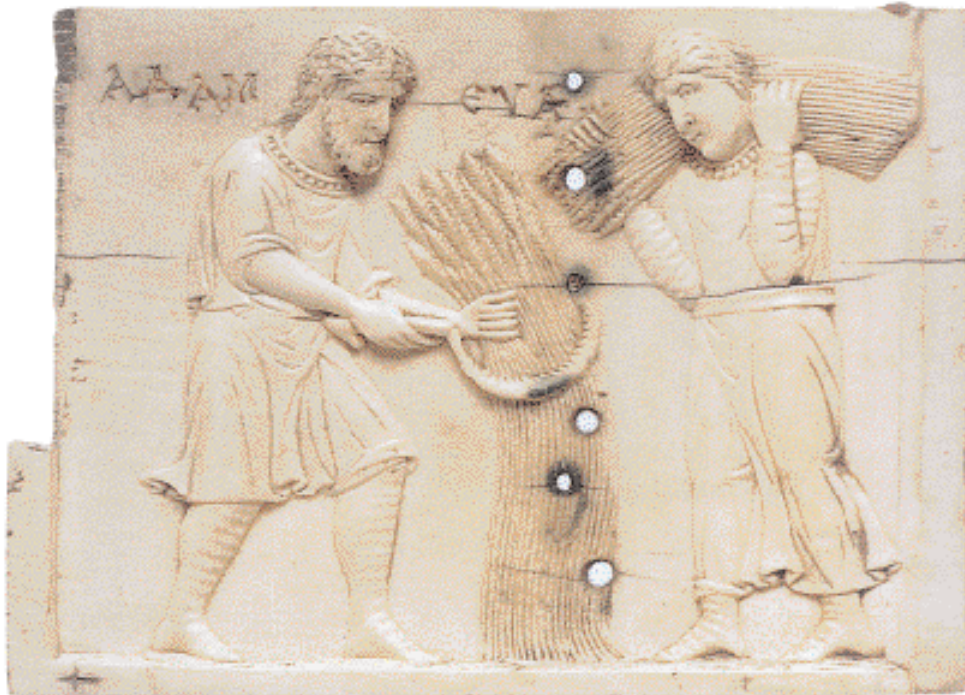
τα γένια του Θεού (ρωσ. bogoda, βουλγ. brada) ήταν οι πιο πλατιά διαδεδομένες ονομασίες που έδιναν στα τελευταία στάχυα και οι Νότιοι και Ανατολικοί Σλάβοι. Συνήθως τα στάχυα αυτά τα άφηναν αθέριστα στο κωράφι, πλεγμένα κοτσίδα και δεμένα με μια κόκκινη κλωστή ή με τη μαρτενίτσα (μάρτη). Σε μερικά μέρη τα στάχυα αυτά τα έτριβαν όλα μαζί κάνοντας σύστρεμμα και έβαζαν επάνω μια πέτρα. Κάτι παρόμοιο έκαναν με χορτάρι οι Πόντιοι της Γεωργίας όταν ήθελαν να βρουν κάτι που είχαν χάσει, λέγοντας ταυτοχρόνως: «Διάβολε,

διάβολε, κατ' έχασα, δείξε μ' από - λύσω 'σεν». Αυτό μας ξαναφέρνει στην ιδέα του δεμένου δαιμονα, από τον οποίο ζητούν να εκπληρώσει κάποια επιθυμία τους για να τον λύσουν – πρβ. τον αρχαιοελληνικό μύθο για το βασιλιά Μίδα, που αιχμαλώτισε τον Σιληνό για να του πάρει τη μαγική δύναμη να μετατρέπει σε χρυσό ό,τι έπανε.

Οι Σλάβοι εκτός από το δέσιμο χρησιμοποιούσαν κι άλλους τρόπους: κάτω απ' τα δεμένα στάχυα έβαζαν λουλούδια, φαγητό, ψίχουλα. Οι ονομασίες για τα τελευταία στάχυα δείχνουν ότι το ίδιο το έθιμο της ετοιμασίας τους θεωρούνταν θυσία στον «παππού» (ded), σε ζώα ή πουλιά. Όμως οι ευρύτερα διαδεδομένες ονομασίες υποδηλώνουν αφιέρωσή τους στο Θεό (τα γένια του Θεού ή του Σωτήρα, ή για τον Θεό, τον Χριστό, τον Σωτήρα), ή σε κάποιον άγιο προστάτη της σοδειάς (τα γένια για τον Ηλία, τον Πέτρο, τον Νικόλαο, τους αγίους Φλώρο και Λάβρο), ή, πιο σπάνια, στην Παναγία (κοτσίδα για τη Θεοτόκο). Έτσι, αλλάζοντας ονομασίες, μεταμφιεζόμενα και μεταμορφωόμενα, όμως διατηρώντας της αρχέτυπη βάση τους, πλέκονται μέσα στην κοτσίδα πολλών γενιών τα πανάρχαια έθιμα με τις μεταγενέστερες αντιλήψεις.

## Σημειώσεις

1. βλ. J. G. Frazer, «Χρυσός κλώνος», ελλ. εκδ. «Εκάτη», Αθήνα 1990-94.
2. βλ. Γ. Α. Μέγας, «Ελληνικά έθιμα λαϊκής λατρείας», Αθήνα 1963.
3. βλ. Μιρσέα Ελιάντ, «Εικόνες και σύμβολα. Το συλλογικό ασυνείδητο», ελλ. εκδ. «Αρσενίδης», Αθήνα 1994.



◀ Ο Αδάμ και η Εύα σοδιάζουν τον καρπό του μόχθου. Πλακίδιο από ελεφαντόδοντο, έργο βυζαντινού εργαστηρίου, τον 12ον (:) αιώνα.



▶ Πλεξίδα από στάχυα. Λαογραφικό Μουσείο Αχαρνών. Φωτογραφία Πέννης Βελισσαροπούλου (πηγή: «Παραδοσιακές καλλιέργειες», Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1978).

# Όταν ροδινίσουν τα στάχυα...



◀ **Κύπρος.** Ο χορός «τον δρεπανιού», χορός μοναχικός με μοτίβα παρμένα από τις κινήσεις των χεριών του θεριστή (φωτ. Α. Βαρβέρη, 1955, από το βιβλίο του Λεντέρη Αρανδάκη «Ο αυτοσχεδιασμός στον ελληνικό δημοτικό χορό»).

Της **ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ-ΚΑΜΗΛΑΚΗ**

Διευθ. του Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών

**Ο** **ΙΟΥΝΙΟΣ**, ο θεριστής (θερ'στής, θερτής) και Ερινιαστής, συνδέεται στις περισσότερες περιοχές της Ελλάδας με την ωρίμαση και τον θερισμό των δημητριακών, που, αναλόγως του κλίματος, αρχίζει τον Μάιο και τελειώνει τις πρώτες μέρες του Ιουλίου.

«Όταν ροδινίσουν (χρυσώσουν) τα στάχυα, τότε αρχίζει το μεγάλο θέρος, δηλ. το θέρισμα των σιταριών... Τότε οι γεωργοί κάνουν μεγάλες προετοιμασίες. Ετοιμάζουν τα ψωμιά και τις ζωτροφές για μια εβδομάδα... Έχουν μαζί τους και τον *μερωτή*, ο οποίος επιβλέπει τα μωρά παιδιά και βόσκει το *μαρτίνι*,

ένα αρνί ή ρίφι που θρέφουν οι θεριστάδες. Το θέρισμα γίνεται με το δρεπάνι, αρχίζοντας από το μέρος που έχει λυγίσει τα στάχυα ο αέρας. Κάθε δράγμα λέγεται *χεριά*, τρεις χεριές κάνουν ένα *δρομί* και έξι χεριές μια *αγκάλη*».

## «Κλιθθαροθήρκα» και «σιταρόθερκα»

Στην Κύπρο υποδιαιρούν την εποχή του θερισμού σε «κλιθθαροθήρκα» (20 Απριλίου–20 Μαΐου) και «σιταροθήρκα». «Αν [τα κριθάρια] μείνουν *άθερα*, *κασ'ιάζουν*, σκληραίνει και θρυμματίζεται εύκολα η *'ποκαλάμη* (καλαμιά) και πέφτει κάτω το στάχυ. Αρχίζουν έτσι το θέρος όταν ακόμη ήταν σύχλωρο. Γι' αυτό βγήκε η παροιμία «Τζαιρόν του θέρου γύρευκε, τζαι θέρος μεγ γυρεύκε» (=δες την εποχή του θερισμού και όχι αν το κριθάρι είναι ώριμο). Ο θερισμός του σιταριού, τα *σιταροθήρκα*, διαρκεί από τις 20 Μαΐου μέχρι τις 20–25 Ιουνίου ή λίγο αργότερα.

Το στάρι παίρνει «*'πομονή*» λένε οι παλιοί γεωργοί. «Ασπορος να μεμ μείνις, τζ' άθερος εμ μενίσκεις».

## Εργαλεία θερισμού

Βασικό εργαλείο θερισμού, το δρεπάνι (*διρπάν'*) αποτελείται από μεταλλική λεπίδα με ή χωρίς δόντια, και με ξύλινη λαβή. Το οδοντωτό έχει πιθανότατα σχέση με την «*άρπην καρχαρόδοντα*» του Ησιόδου, επίσης θεριστικό εργαλείο. Στον ελλαδικό χώρο είναι γνωστό ένα μεγαλύτερο δρεπάνι, το *λελέκι*, το οποίο χρησιμοποιούσαν περισσότερο οι επαγγελματίες θεριστές. Για την προστασία των χεριών χρησιμοποιούνταν ξύλινο «*γάντι*», η *παλαμαριά*, κυρίως από τους επαγγελματίες θεριστές, αντί για κουρέλια που οι υπόλοιποι θεριστές και θεριστριες τύλιγαν πρόχειρα στο αριστερό τους χέρι. Στη μέση φορούσαν βαμβακερά ζωνάρια. Τα χόρτα θερίζονταν με την *κόσα*, εργαλείο με μεγάλη ξύλινη λαβή και σιδε-

► **Θερισιός, φωτογραφία του Τάκη Τλούπα (πηγή: «Παραδοσιακές καλλιέργειες». Εκδ. Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 1978).**



ρένια λάμα, γνωστό και από τις παραστάσεις του Χάρου, που «θερίζει» μ' αυτό τις ψυχές.

## Το παιχνίδι του λαγού

Οι επαγγελματίες θεριστές διακρίνονταν σε βαρείς, μεγαλόσωμους άνδρες με γρηγοράδα στις κινήσεις και αποδοτικότητα, και ελαφρείς, άνδρες μετρίου αναστήματος και ευκίνητους. Δύο θεριστές εξυπηρετούνται από τέσσερις γυναίκες, που δεματιάζουν. Αυτοί συνήθως έπαιζαν το παιχνίδι του λαγού και του κυνηγού.

Στον ρόλο του λαγού, ο ελαφρύς θεριστής χρησιμοποιούσε το δρεπάνι του για δόντια και ο βαρύς, στο ρόλο του κυνηγού, το δρεπάνι του για ντουφέκι. Και οι δυο έπρεπε να πατούν στον όργο τους. Ο λαγός με γρήγορες κινήσεις άνοιγε με το δρεπάνι του ένα ελικοειδή δρόμο, ενώ το σώμα του το έκρυβαν τα αθέριστα στάχυα που άφηνε κατά διαστήματα με τέχνη. Έτσι, αλλού πλάταινε τον δρόμο του και αλλού απότομα τον στένευε, αλλάζοντας κατεύθυνση, προσπαθώντας να κάνει τον κυνηγό να χάσει τα ίχνη του... Ο κυνηγός, με μεγάλες δρασκειλιές κι ανάλογες δρεπανιές, προσπαθώντας να μην κάνει θόρυβο, προχωρούσε, πάντοτε όμως κοιτάζοντας κλεφτά προς το μέρος του λαγού. Ο λαγός έβασκε κόβοντας με τα γρήγορα δόντια του το σιτάρι, φτιάχνοντας μεγάλη πλατεία. Ο κυνηγός, αφού ευθυγράμμιζε τον δρόμο του, άρχιζε να προχωρεί προς την πλατεία του λαγού κι όταν έφθανε σε απόσταση βολής, ύψωνε το όπλο του, το έβλεπε ο λαγός, έκανε τρομαγμένος να πηδήσει... και τα βόλια (=στάχυς) χτυπούσαν το λαγό, που έπεφτε κάτω. Ο κυνηγός πλησίαζε και βεβαιωνόταν. Το παιχνίδι τελείωνε, και μαζί κυνηγός κι «αναστημένος» λαγός θέριζαν όσο σιτάρι είχαν ανακατέψει με τις κινήσεις τους (Μόδεστου Σαμαρά, «Σύμμεικτα αγροτικά έθιμα», Λαογραφία, τ. 15 [1953], σ. 167-168).

Κι αλλού συνηθιζόταν το κυνήγι του λαγού (Λέσβος, Κύπρος) ή του τυφλοπόντικα (Βούρβουρα Κυβουρίας), συνήθειες που υπάρχουν και σε πολλούς άλλους λαούς. Όπως παρατηρεί ο Ν. Γ. Πολίτης και υποστηρίζει ο Γ. Μέγας, στις ενέργειες αυτές των θεριστών υπόκειται η δοξασία ότι το πνεύμα του σίτου επιφάνεται στον θεριζόμενο αγρό με τη μορφή λαγού ή άλλου ζώου (αλεπού, πετεινός, τυφλοπόντικας κ.ά.), το οποίο οι θεριστές κυνηγούν ή σκοτώνουν με τα δρεπάνια τους, συνήθεια που απηχεί, κατά την άποψη και του Frazer (*The Golden Bough*, VII 279) ότι

«εις αναλόγους εαρινάς τελετάς, ούτος φονεύεται, ίνα η νοικοκύσα εν αυτώ δύναμις διατηρηθεί ακεραία και μεταδοθεί εν όλη της τη ακμή, προσλαμβανομένης της εκ του φυσικού μαρασμού και του θανάτου προερχομένης εξασθενήσεως».

## Ο Δράκος

Στο Δρυμό Μακεδονίας και αλλού «το πρώτο δεμάτι σταχυών που δένουν το στήνουν όρθιο και το προσκυνούν, ενώ ο νοικοκύρης ρίχνει νομίσματα».

Η χαρά των γεωργών όταν αποθερίσουν, εκφράζεται με το διστικό «Εμείς εποθερίσαμε κ' εκάμαμεν 'ποθέρι, / θα πάμε πια στ' αλώνια μας, που 'χει κалόν αέρι».

Στη Σκύρο «σαν αποθερίσουν αφήνουν δυο λημάρια αποθέρι στο χωράφι άθερα, για χαρά του χωραφιού και για να φάνε τα πουλιά και τ' αγρίμια» ή «για χωραφομοίρι» (Θράκη). Αλλού (Μανιάκι

Πυλίας) αφήνουν ένα κομμάτι αθέριστο και λένε ότι είναι τα γένηια του νοικοκύρη, τον οποίο σπκνώνουν ψηλά και τον αφήνουν να πατήσει στη γη μόνο αν τάξει στους θεριστές κρασί και κότα. Το έθιμο αυτό, γνωστό και σε άλλες χώρες, αποβλέπει πρακτικά στην εξασφάλιση πλούσιου γεύματος για τους θεριστές με το τέλος της εργασίας. Ο Mannhardt ταύτισε τον νοικοκύρη προς τον δαίμονα του σίτου και τις κινήσεις των θεριστών με συμβολικό θερισμό, δέσιμο και αλωνισμό του.

Από το τελευταίο δράγμα σταχυών πλέκουν ένα χτένι ή ψαθί ή σταυρό, το οποίο τοποθετούν στο ει κονοστάσι ή στο μεσοδόκι του σπιτιού και το κρατούν εκεί μέχρι του Σταυρού (14 Σεπτεμβρίου). Τότε το αναμειγνύουν με το σπόρο της νέας σποράς, που ευλογείται στην εκκλησία.

Στην Κάρπαθο χαράσσουν με το δρεπάνι ένα κύκλο, που περιλαμβάνει τα τελευταία στάχυα. Στον κύκλο μπαίνει η νεαρότερη θερίστρια, σταυροκοπιέ-

ται και πετάει επάνω το δρεπάνι της φωνάζοντας «Και του χρόνου, καλαλωνεμένα, καλοφαωμένα, καλοπρουκισμένα!»

Σε πολλά χωριά έφερναν αμίλητο νερό και με αυτό έρραιναν το αποθέρι. Την ώρα αυτή οι άνδρες έριχναν τα σκουφιά τους στον αέρα και οι γυναίκες τα μαντήλια τους, λέγοντας, «Όσο ψηλά παν' οι σκουφωστές μας, τόσο σωρό να κάμωμε».

Έχει επισημανθεί από τους μελετητές των αγροτικών εθίμων ότι οι συμβολικές εθιμικές εκδηλώσεις για την καρποφορία των αγρών και τη δέσμευση του πνεύματος της ευετηρίας που κατοικεί στον αγρό, είναι κοινές στους περισσότερους ινδοευρωπαϊκούς λαούς. Κατά την αρχαιότητα, η βλαστική δύναμη των αγρών ταυτιζόταν με τη θεά Δήμητρα και την κόρη της Περσεφόνη, θεότητες που αντικατέστησαν τους δαίμονες της βλάστησης και αναπαραγωγής των δημητριακών. Η εξαφάνιση των αρχαίων θεών δεν συμπάρεσυρε την αρχέγονη εθιμική λατρεία των δαιμόνων της φύσεως, που επιβίωσαν και του χριστιανισμού με μαγικές τελετές συνδεδεμένες με τις κυριότερες φάσεις της παραγωγής, όπως είναι η σπορά, ο θερισμός, ο αλωνισμός.

## Βιβλιογραφία

Στ. Δ. Ημέλλου-Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού - Ερωτηματολόγιο», Αθήνα 1983, όπου και βασική βιβλιογραφία.

Στ. Δ. Ημέλλου, «Die Erntegerate in Griechenland», Λαογραφικά, τ. Β', Ποικίλα, σ. 298-300, όπου παρατίθεται και φωτογραφικό υλικό και χάρτης διάδοσης των θεριστικών εργαλείων.

Γ.Α. Μέγα, «Ελληνικά έορτα και έθιμα της λαϊκής λατρείας», Αθήνα 1963, σ. 242.

Μουσείο Μπενάκη, «Παραδοσιακές καλλιέργειες», Αθήνα 1978.

Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Η διατροφή των αγροτικών εργατών», τόμος αφιερωματικός στον Καθηγητή Βασ. Σφυρόερα, Αθήνα 1992, σ. 373-393.

# Αη Γιάννης



▲ *Γενέσιον Προδρόμον, εικόνα κρητικής τέχνης, δεύτερο μισό 15ου αι. Πετρούπολη, Μουσείο Ερμιτάζ (πηγή: «Εικόνες της Κρητικής Τέχνης», Βικελαία Βιβλιοθήκη-Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης).*

Του **ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ν. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗ**

*Δρος Φιλολογίας, Διευθυντή Ερευνών  
Κέντρου Λαογραφίας Ακαδημίας  
Αθηνών*

**Η** ΕΟΡΤΗ του Γενεσίου του αγίου Ιωάννη στις 24 Ιουνίου, στην περίοδο δηλαδή των θερινών τροπών του ήλιου, υποβάλλει στη δημιουργία πολλών δοξασιών και ιδιόμορφων εθίμων, που δίδουν στη μέρα αυτή μια ιδιαίτερη θέση στο λαϊκό καλαντάρι.

Στην Πάρο, π.χ., έλεγαν ότι τότε ο ήλιος βγαίνει από την τροχιά του και παίρνει τρεις τούμπες και μετά ξανα-

γυρίζει στη θέση του, στη Χίο τα παιδιά πήγαιναν στα αλώνια και στριφογύριζαν για να δυναμώσουν τον ήλιο, και στον Πόντο ξενυχτούσαν γλεντώντας μέχρι να ημερώσει για να δουν τον ήλιο που γύριζε. Στις αντιλήψεις αυτές οφείλεται η προσωνυμία της ημέρας ως «τ' αϊ-Γιαννιού του Λιοτροπιού».

Η γιορτή αυτή είναι ταυτισμένη κυρίως με δύο κύκλους εθίμων, δηλαδή με τις φωτιές που ανάβονται από την παραμονή και με τις πολύμορφες μαγικές πράξεις που τελούνται τότε με σκοπό να φανερωθεί, ιδιαίτερα στις κοπέλες, το ριζικό, η τύχη τους. Από την εθιμολογία αυτή πηγάζουν και οι προσωνυμίες «Φανιστίς» και «Ριζικάρης» του αγίου, αντίστοιχα. Μια άλλη προσωνυμία του ως «Ριγανά» οφείλεται στη συνήθεια να μαζεύουν τότε ριγανή και άλλα αρωματικά φυτά, όχι μόνο για το φαγητό αλλά και για μαγικοθεραπευτικούς σκοπούς, όπως το λεγόμενο «τ' αϊ-Γιαννιού το βοτάνι» στο Διδυμότειχο, που οι κοπέλες μαζεύουν τελετουργικά, το βράζουν στη συνέχεια και με το νερό αυτό λούζονται για να αποκτήσουν ωραία μαλλιά.

Οι φωτιές ανάβονται συνήθως σε σταυροδρόμια κατά γειτονιές, με ανταγωνιστική διάθεση, κάθε γειτονιά θέλει ν' ανάψει τη μεγαλύτερη φωτιά. Σ' αυτήν ρίχνουν και εύφλεκτα παλιόσυներγα του χωρικού νοικοκυριού (παλαιά κοφίνια, καλάθια κ.λπ.) και, απαραίτητα, το μαγιάτικο στεφάνι.

Μικροί και μεγάλοι κάνουν, πηδώντας τις φλόγες, και μια ειπωδική ευχή για καλή υγεία και απαλλαγή απ' το κακό. Η ευχή «Πηδώ το χρόνο τον παλιό και πάω στον πιο καλό» είναι γνωστή σε πολλά μέρη, και θυμίζει την αρχαία ανάλογη «Εφυγον κακόν, εύρον άμεινον», ευχή που προδίδει συναίσθηση της εποχικής μεταβολής. Γι' αυτό οι φωτιές τ' αϊ-Γιάννη εντάσσονται στις λεγόμενες «διαβατήριες τελετές», τελετές που προσδιορίζουν αλλά και αντιμετωπίζουν τους κινδύνους που караδοκούν σε κάθε κρίσιμη μετάβαση από μια κατάσταση σε άλλη. Κάθε τοπική παραλλαγή δίδει πρόσθετο ενδιαφέρον στα έθιμα. Στην Κάρπαθο π.χ., αφού πηδήσουν τη φωτιά, ρίχνουν πάνω στις φλόγες βαριές πέτρες για να είναι καλά και του χρόνου.

Το άναμμα εορταστικών πυρών συνήθίζεται βέβαια και σε άλλες γιορτές και περιστάσεις στη διάρκεια του ενιαυτού. Σε σχετικό Ατλαντα που έχει εκδώσει το Κέντρο Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών σημειώνονται στον οικείο χάρτη 38 περιπτώσεις εθιμικών πυρών, που καλύπτουν όλο σχεδόν τον ελληνικό ιστορικό χώρο και απλώνονται σε όλο τον χρόνο. Από τον ίδιο όμως χάρτη φαίνεται και η μεγάλη πυκνότητα των πυρών της 23ης Ιουνίου.

Οι εθιμικές πυρές αντιπροσωπεύ-

▼ *Παραμονή του Αη-Γιαννιού σε γειτονιά του Πειραιά το 1986 - «... και φωτιές ανάβανε στους πάνω δρόμους...» (φωτ. Γ. Ν. Αικατερινίδης).*



# Θανιστής και Ριζικάρης

ουν παλαιότατη παράδοση, γνωστές και στο Βυζάντιο. Είναι μάλιστα ενδιαφέρουσα η απαγόρευση με τον 65ο κανόνα της εν Τρούλλω Οικουμενικής Συνόδου (Πενθέκτη, το 691) για «τας εν ταις νουμηνίαις υπό τινων προ των οικειών εργαστηρίων ή οίκων αναπτομένας πυρκαϊάς, ας και υπεράλλεσθαι τινες κατά τι έθος αρχαίον επιχειρούσιν...».

Την κυριότερη έκφραση των πολλών και ποικίλων μαντικών ενεργειών της ημέρας αποτελεί ο Κλήδονας, μια μαντική πρακτική, πανελλήνια γνωστή. Και αυτό το έθιμο παρουσιάζεται με διάφορες τοπικές παραλλαγές, το γενικό όμως τελετουργικό πλαίσιο του είναι βασικά το ίδιο. Την παραμονή δηλαδή της γιορτής πηγαίνει ένα παιδί που ζουν και οι δυο γονείς του (αμφιθαλές) και φέρνει «αμίλητο» νερό στο σπίτι όπου έχουν συμφωνήσει να γίνει ο Κλήδονας. Το αμίλητο νερό το βάζουν σε μια στάμνα και μέσα ρίχνουν τα ριζικάρια, από ένα φρούτο δηλαδή ή κάποιο μικροαντικείμενο, με ένα χαρακτηριστικό σημάδι, για να ξεχωρίζει ο κάτοχός του. Σκεπάζουν έπειτα το σταμνί μ' ένα κόκκινο πανί, βάζουν πάνω μια κλειδαριά δέθεν για να το κλειδώσουν (εξ ου και η εσφαλμένη γραφή Κλειδονας) και το αφήνουν στη νύχτα έξω στο ύπαιθρο για να «αστρονομηθεί», να δεχτεί τη μαγική επίπεια των άστρων. Την επαύριο φέρνουν το σταμνί στο σπίτι, μαζεύονται όλοι γύρω γύρω και ένα παιδί, αμφιθαλές και αυτό, βγάζει τα ριζικάρια, ενώ οι άλλοι τραγουδούν ένα αλληγορικό δίστιχο. Η ευθυμία αλλά και η σάτιρα δεν λείπουν τις ώρες αυτές, ιδιαίτερα όταν το δίστιχο είναι άσχετο ή αταίριαστο με το πρόσωπο με το οποίο συνδέεται, όπως δεν λείπει το ψέμα και η υπερβολή, γεγονός που δημιούργησε τη γνωστή παροιμιακή φράση ότι «Αυτά τα λεν στον κλήδονα».

Κληδών (γεν. κληδόνος) στην αρχαιότητα σήμαινε οιωνός, προμήνυμα, λόγος ή φράση απ' όπου μαντεύονταν. Κατά τους βυζαντινούς χρόνους, όπως σημειώνει ο Ιω. Ζηναράς (11ος αι.), ο όρος σήμαινε «*το διά τινων σημείων ζητείν γνώναι ει μέλλοι τις ευπραγῆσαι ή δυσπραγῆσαι*». Περιγραφή του εθίμου για το Βυζάντιο δίδει ο Θεόδωρος Βαλσαμών (12ος αι.), η οποία ανταποκρίνεται εντυπωσιακά στα εθιζόμενα σήμερα.

Ο Κλήδονας δεν αποτελεί το μόνο μαντικό μέσο στην εποχικά κρίσιμη μέρα τ' αϊ-Γιαννιού. Ονειρομαντεία, μολυβδομαντεία, αβγομαντεία, υδατομαντεία, κηρομαντεία, κατοπτρομαντεία, σταχτομαντεία και κάθε άλλο είδος μαντικής, αυτοτελώς ή σε συσχετισμό με τον Κλήδονα, συναντάται

τη μέρα αυτή. Στην Κρήτη, π.χ., τα κορίτσια παίρνουν από το αμίλητο νερό του Κλήδονα και το μεσημέρι το ρίχνουν σ' ένα πηγάδι. Η κοπέλα στέκει στο χείλος του κρατώντας έναν καθρέπτη με τρόπο ώστε οι ακτίνες του ήλιου να αντανακλώνται στο νερό, στην επιφάνεια του οποίου, όπως λέγουν, σχηματίζεται το είδωλο του μέλλοντα συζύγου τους.

Τα πυρολατρικά και μαντικά έθιμα της 23/24 Ιουνίου, από τα πιο εντυπωσιακά της λαογραφίας μας, έχουν υμνηθεί και από τον έντεχνο λόγο. Ας θυμηθούμε πόσα τραγούδια μιλούνε για τις φωτιές του αϊ-Γιαννιού, κυρίως όμως ας θυμηθούμε τους στίχους του Σεφέρη για τη μοίρα μας που είναι «χυμένο μολύβι» και για τα παιδιά,

«που ανάβουν τις φωτιές και φωνάζουν μπροστά στις φλόγες μέσα στη ζεστή νύχτα... τη νύχτα εκείνη του αϊ-Γιάννη...».

## Βιβλιογραφία

Αικατερινίδης Γ.Ν., «Χρήσις και σημασία του «αμίλητον νερού» εις τον βίο του λαού». *Επετηρίς Κέντρον Λαογραφίας 15-16 (1962-63)*, σ. 42-61.

Κουκουλές Φ., «Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός», τόμ. ΑΙΙ, εν Αθήναις 1948, σ. 169-172.

Λονκάτος Δ.Σ., «Τα καλοκαιρινά». Αθήνα 1981, σ. 43-64.

Μέγας Γ.Α., «Ελληνικαί εορταί και έθιμα της λαϊκής λατρείας». Αθήναι 1956, σ. 212-221.

**Μια γιορτή, δυο κύκλοι εθίμων: οι φωτιές του Λιοτροπιού και ο Κλήδονας κοριτσιών**



▲ Κλήδονας στην Κρήτη σε αναπαριστική μορφή (φωτ. Γ.Ν. Αικατερινίδης, 1980).

# Η νύχτα του Κλήδονα στην Ιο

Της **ΑΝΝΑΣ ΠΑΠΑΜΑΝΩΛΗ-GUEST**

Αρχαιολόγος-Εθνολόγος

**Ο**ΛΟΙ ΟΙ ΛΑΟΙ γιορτάζουν την ημέρα του Υψιστου Φωτός – καθένas με τον τρόπο του, τις συνήθειες του τόπου, τις ιδιαίτερες δοξασίες και τις νοητές εικόνες που εμπειριέχει η γλώσσα του. Παρά τις όποιες διαφορές, ωστόσο, είναι κοινή σε όλους η γλώσσα της φωτιάς, η μόνη με την οποία ο άνθρωπος μπορεί ν' αποταθεί στο θερινό πλιοστάσιο.

Το πανευρωπαϊκό έθιμο της φωτιάς του Αη Γιάννη, με την υπερπύδισή της και με τις άλλες καθαρτήριες διαδικασίες, λέγεται στη Γαλλία «φωτιές τ' ουρανού».

Το έθιμο είναι ασφαλώς ένα από τ' αρχαιότερα – και από τα πιο επίμονα, αφού δεν υποχώρησε με τον εκκριστιανισμό της Ευρώπης, μολονότι ήδη η Παλαιά Διαθήκη το απαγορεύει ρητά: «ουκ ευρεθήσεται εν σοι περικαθαίρων τον υιόν αυτού ή την θυγατέρα αυτού εν πυρί, μαντεύόμενος μαντείαν, κληδονιζόμενος και οιωνιζόμενος (...) τα γαρ έθνη ταύτα (...) ούτοι κληδόνων και μαντείων ακούσονται...» (Δευτερονόμιον, ΙΗ 9-15). Ενδιαφέρουσα είναι η αναφορά στα «έθνη», δηλαδή τους Έλληνες, σε σχέση με τις φωτιές και τον «κληδονισμόν», το έθιμο έτσι όπως σώζεται και εξακολουθεί να τηρείται και σήμερα, σε πλατείες και σε δρόμους, σε ακρογιάλια και κορυφές, στην ηπειρωτική Ελλάδα και, πιο πολύ, στα νησιά.

Ετσι, στον Πύργο, την ψηλότερη κορυφή μιας από τις ωραιότερες Κυκλάδες, της πολυπατημένης Ιου, ανάβονται ακόμη γύρω από το βυζαντινό εκκλησάκι του Αη Γιάννη, κτίσμα του 16ου αιώνα, οι φωτιές – οι «φωτάρες» όπως τις λένε εδώ – και γίνεται ο Κλήδονας.



◀ Οι «φωτάρες» του Αϊ-Γιαννιού του Κλήδονα στο εκκλησάκι του Αη Γιάννη στον Πύργο της Ιου (φωτ. Α. Παπαμανώλη-Guest).

Μέχρι πριν αρχίσουν ν' αλλάζουν, σταδιακά από το 1970 περίπου, οι συνθήκες διαβίωσης και τα ήθη, το έθιμο του Κλήδονα, επικεντρωμένο και εδώ στη μαντεία σχετικά με την «τύχη» των κοριτσιών, υπήρξε γεγονός ορόσημο και καθρέφτης του κυκλαδίτικου αυτού μικρόκοσμου.

«Για βγάλτε τον ακλείδωνα εις τ' Αη Γιαννιού τη χάρη σήμερα θα φανερωθεί οπ' αγαπά να πάρει».

Αν ο Κλήδονας επέζησε μέσα στην τουριστική καταγίδα είναι γιατί εκφράζει τις βασικές μέριμνες της τοπικής κοινωνίας. Στο πανέμορφο νησάκι της Ιου, με τη μακρά πολυτάραχη ιστορία, κοιτίδα μιας αγροτικής κοινωνίας που ως πρόσφατα ζούσε στραμμένη προς τα μέσα, λιτά αλλά με αυτάρκεια, όλα σχεδόν τα έθιμα πλέ-

κονται γύρω από τον έρωτα, τον γάμο, την οικογένεια.

«Για βγάλτε τον ακλείδωνα, το μίλο το μεγάλο αν δε σε πάρω μάτια μου, θα πέσω ν' αποθάνω».

Αντί για οιοδήποτε αντικείμενο εν είδει ταυτότητας, κάθε κοπέλα έβαζε μυστικά και αφανέρωτα μέσα στο «αμίλητο νερό» του δοχείου του Κλήδονα – που είχε περάσει τη νύχτα κάτω από τον έναστρο ουρανό του θερινού πλιοστασίου – ένα μίλο σημαδεμένο με σπυριά γαρύφαλλο ή κριθάρι.

Με τις φωτιές, τη στάχτη, τη μυστικότητα και τη σιωπή, την αγνότητα του νερού της πηγής και τη δύναμη του Αη Γιάννη, ο έρωτας νικούσε: αν «το είχαν πει στον Κλήδονα» ήταν πιο εύκολο για την κοπέλα ν' απορρίψει κάποιο ανεπιθύμητο συνοικέσιο και να ελπίζει να πάρει τον εκλεκτό της καρδιάς της.

«Εταξα του Αη Γιαννιού τα τέμπλα να χρυσώσω αν μ' αξιώσει η χάρη του επάνω σου ν' απλώσω».

Σήμερα το «αμίλητο νερό» του Κλήδονα, που το φέρνει πάντα από γειτονική πηγή μια

μικρή «αμφιθαλής» παρθένα, γειμίζει από προσωπικά αντικείμενα διαφόρων, ενώ οι φλόγες, θρεμμένες από τα στεφάνια του Μάν, υψώνονται στην κορυφή του Αη Γιάννη, στο κέντρο του Αιγαίου.

Οι τολμηρότεροι, που είναι και οι παλαιότεροι, πηδούν πάνω απ' τη φωτιά όσο αντέχουν. Μετά κάποιος «τραβάει τον Κλήδονα», βγάζει τα μυστικά σημαδεμένα αντικείμενα, ενώ η ομήγυρη τραγουδά ένα δίστιχο με περιεχόμενο κυρίως σκωπτικό και αλληγορικό.

Όταν τελειώσει ο Κλήδονας ακολουθεί φαγοπότι με γίδα βραστή, και ολονύκτιο γλέντι με χορούς και τραγουδία. Πρωτοστατούν οι μεγαλύτεροι, οι νοικοκυρές και οι κοπέλες, που κάποιες από αυτές, χωρίς να το διατυμπανίζουν, ελπίζουν ότι μέσα στη δίνη της γιορτής ο Αη Γιάννης θα φωτίσει τον εκλεκτό της καρδιάς τους να εκδηλωθεί τη νύχτα αυτή, τη μοναδική. Οι νεαροί, όλοι μαζί, πιο δίπλα, πίνουν μπίρες και καταστρώνουν σχέδια. Σημεία των καιρών.

Μέσα σε σχετικά λίγα χρόνια, ο Κλήδονας μεταμορφώθηκε κι εδώ όπως κι αλλού, μια αλλαγή που ίσως να είναι και ένδειξη υγείας. Μένουν ωστόσο πάντα οι φωτιές στην κορυφή του Αη Γιάννη του θερινού πλιοτροπίου, που τίποτα δεν κατάφερε ακόμη να τις σβήσει εδώ όπως κι αλλού. ❧

## Βιβλιογραφία

Ατλας της Ελληνικής Λαογραφίας, «Περιοδικαί πνραι», Αθήνα 1971, επιμέλεια Σ. Ημελίου.

Λονγάτου Δ., «Τα καλοκαιρινά», 1981.

Οθωναίου Θ., «Η νήσος Ιος», 1938.

◀ Ιος, Πύργος. Το βυζαντινό εκκλησάκι του Αη Γιάννη και τα ερείπια των τειχών του κάστρου (πηγή: Αθηνά-Χριστίνα Λούπον-Ρόκον, «Αιγαίο. Κάστρα και Κασιέλλια», εκδ. «Αδάμ»).



# Το σπιφάδο του Αγίου Πέτρου

**Ε**ΝΑ ΑΠΟ τα μεγαλύτερα και δημοφιλέστερα παραδοσιακά πανηγύρια που συνεχίζονται και σήμερα στην περιοχή της Αττικής συνδέεται με το λεγόμενο «σπιφάδο του αγίου Πέτρου», που γίνεται στα Σπάτα τον Ιούνιο, στη γιορτή των αποστόλων Πέτρου και Παύλου. Έχει μορφή δημοτελούς θυσιαστικής εκδήλωσης, γίνεται απ' όλους για τα καλό όλων, και παίρνουν μέρος και οι γειτονικές με τα Σπάτα κωμόπολεις της Μεσογαίας.

Σύμφωνα με το εθιμικό τυπικό, αγοράζεται με κοινή εισφορά ένας μεγάλος αριθμός από βοοειδή, κυρίως αγελάδες, και με το κρέας τους παρασκευάζεται «σπιφάδο», με τη βοήθεια αντρών και γυναικών, που όλοι θεωρούν ως ιερό καθήκον να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στον άγιο. Αντιμετωπίζουν μάλιστα σαν θάυμα το γεγονός ότι τα μάτια δεν δακρύζουν από το πολύωρο καθάρισμα τόνων κρεμμυδιών. Το φαγητό βράζει όλη τη νύχτα σε μεγάλα καζάνια (μέχρι και εβδομήντα σήμερα) και το πρωί, μετά τη θεία λειτουργία, διανέμεται στους πανηγυριστές, αφού πρώτα δεχτεί την ευλογία της Εκκλησίας.

Παλαιότερα έτρωγαν και διασκεδάζαν γύρω από τον χώρο του πανηγυριού όλοι μαζί. Στους νεότερους όμως χρόνους παίρνει για το σπίτι κάθε οικογένεια το μερίδιό της, σύμφωνα με

την οικονομική συμμετοχή της στα έξοδα του πανηγυριού. Το γευστικό, πάντως, σπιφάδο γεύονται όλοι οι πανηγυριστές, άσχετα με τη συμμετοχή τους ή όχι στα έξοδα της γιορτής.

Η αρχή της εθιμικής αυτής εκδήλωσης τοποθετείται, σύμφωνα με τις τοπικές παραδόσεις, στα χρόνια της τουρκοκρατίας. Οπως λέγεται, ένας χριστιανός από τα Σπάτα κατόρθωσε να αποφύγει τη σύλληψη και θανάτωσή του από τους Τούρκους με τη βοήθεια του αγίου Πέτρου, γι' αυτό και έταξε να θυσιάσει ένα μοσχάρι στη γιορτή του. Αλλά όταν ήρθε η μέρα αυτή, μετάνιωσε για το τάμα του και θυσίασε αρνί. Το ταμένο όμως ζώο ήρθε μοναχό του και ξεψύχησε μπροστά στην εκκλησία. Το γεγονός αυτό έκαμε μεγάλη εντύπωση και οι Σπαταναίοι άρχισαν από τότε να κάνουν θυσία κά-

θε χρόνο στον άγιο Πέτρο. Παραλλαγή της παράδοσης θέλει να καθιερώνουν θυσία οι Σπαταναίοι όταν επέστρεψαν στην πατρική γη από την Κέα, όπου είχαν αυτοεξοριστεί το 1821 για να αποφύγουν τη μανία των Τούρκων στην αρχή του Μεγάλου Αγώνα.

Ολοζώντανες είναι και σήμερα οι παραδόσεις για τιμωρία ασεβών που θέλησαν να ματαιώσουν το πανηγύρι ή που αθέτησαν το τάμα τους να προσφέρουν θυσία στον Άγιο. Γι' αυτό οι Σπαταναίοι δεν σταμάτησαν την τέλεση του εθίμου ούτε σε χρόνια δυστυχίας, πολέμου ή αφορίας.

Η εκκλησία των αποστόλων Πέτρου και Παύλου, όπου γίνεται ο γιορτασμός, αποτελεί υστεροβυζαντινό κτίσμα με ιδιαίτερη αρχαιολογική σημασία. Επειδή βρισκόταν στον χώρο του νέου αερολιμένα, στην άκρη του δυτι-

κού διαδρόμου προσγειώσεων-απογειώσεων, η κατασκευάστρια εταιρεία πραγματοποίησε επιτυχώς την ολόσωμη μεταφορά του ναού 340 μέτρα δυτικότερα, ώστε να συνεχίσει να τελείται απρόσκοπτα το πανηγύρι, το οποίο είναι βέβαιο πως, παρά το κοσμοπολίτικο πλέον χαρακτήρα της περιοχής, θα εξακολουθήσει να αντιπροσωπεύει σημαντικότερη έκφραση του τοπικού λαϊκού πολιτισμού. ❦

## Βιβλιογραφία

Αικατερινίδης Γεώργ. Ν., «Νεοελληνικές αματηρές θυσίες». Αθήνα 1979, έκδοση Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας.

Μιχαήλ-Δέδε Μαρία, «Το πανηγύρι του αγίου Πέτρου», στην ειδική έκδοση: «Ναός αγίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, Σπάτα Μεσόγεια Αττικής». Αθήνα 1997, εκδ. «idea».



► Σπάτα, 28 Ιουνίου 1971. Από τις προετοιμασίες για τον εορτασμό των αποστόλων Πέτρου: το καθάρισμα των κρεμμυδιών για το «σπιφάδο του Αγίου Πέτρου» (φωτ. Γ. Ν. Αικατερινίδη).

# Γευσιτική Τριλογία του

Της **ΕΥΗΣ ΒΟΥΤΣΙΝΑ**

Μαγείρισσας - συγγραφέως

Καλοκαίρι, τόσο ώριμο που πέφτοντας προσφέρει  
Μια πλημμύρα των καρπών,  
στάρι και μέλι  
Στων σπασμών του το απόλυτο  
αστέρι

Καλοκαίρι, μες στα κόκκινα της  
Δύσης του ανατέλλει

Διονύση Σαββόπουλου,  
«Καλοκαίρι»

**ΑΣΘΜΑΙΝΟΝΤΑΣ** μέσα στη ζέστη έρχεται το καλοκαιράκι, με τις τελευταίες μεγαλειώδεις μυρωδιές από τριαντάφυλλα φρέσκα και γλυκό ροδοζάχαρη, με κίτρινα στάχυα, κλωρά αμπέλια, με τα σύκα, τ' αγκοκλήματα, τα μυρωδάτα γιασεμιά.

## Ο Ιούνιος

Ο Ιούνιος με τα κεράσια, με τα χνουδωτά βερίκοκα και ροδάκινα, ο μήνας της θεάς Ηρας (Juno), ο Θεριστής, που θερίζει ώριμα τα δημητριακά, ο Κερασάρης, ο Κερασινόν των Ποντίων, ο Ορνιαστής ή Ερινιαστής, που γονιμοποιεί τα σύκα. Ο μήνας με τη μεγαλύτερη μέρα, την 21η του. Ο μήνας του Αϊ-Γιαννιού του Λαμπαδιάρη, του Λαμπροφύρου, του Φανιστή, του Λιοτροπού, που γιορτάζεται με φωτιές, όπως και η αρχαία Ηρα, όταν ο ήλιος αρχίζει την αντίστροφη μέτρηση στο φως, μέχρι να φτάσει στο διαμετρικά αντίθετο σημείο του ετήσιου κύκλου, στις 21 Δεκεμβρίου, την πιο μικρή μέρα του έτους, τη μέρα με το λιγότερο φως.

## Ο Ιούλιος

Ο Ιούλιος με τα τροφαντά καρπούζια και τα πεπόνια του, ο μήνας που οι Ρωμαίοι αφιέρωσαν στον Ιούλιο Καίσαρα, ο Αλωνάρης ή Αλωνιστής, που σωριάζει στ' αλώνια χρυσό το σιτάρι. Ο Χορτοθέρτς των Ποντίων, που κόβει το χόρτο. Μήνας κατακαλόκαιρος, καυτός, γι' αυτό και ο άνθρωπος, που, πριν η επιστήμη τον εξοπλίσει με τα φάρμακα, ήταν ευάλωτος στους πυρετούς, στην ελονοσία και σε κάθε λογής ασθένειες, σ' αυτό τον μήνα τοποθέτησε τις γιορτές των ιατρών αγίων Κοσμά και Δαμιανού, και του αγίου Παντελεήμονος, και της αγίας Παρασκευής.

Στις βουνοκορφές, όπου άλλοτε γιόρταζαν τον κεραυνό Δία, οι σύγχρονοι Έλληνες γιορτάζουν τον προφήτη Ηλία, που «κυνηγεί τον διάβολο στον ουρανό με το άρμα του, αστράφτει και βροντά και ρίχνει κεραυνούς». Ηλίας-Ηλιος, εύλογοι οι συ-

νειρμοί οι σχετικοί με το όνομα, αλλά και με τον Απόλλωνα, που οδηγεί το άρμα του ήλιου.

## Ο Αύγουστος

Ο Αύγουστος, τρίτος και τελευταίος μήνας του καλοκαιριού, πήρε το όνομά του από τον Ρωμαίο αυτοκράτορα



Οκταβιανό Αύγουστο, της Pax Romana. Μήνας μοσχοβολιστός από τα γινομένα σταφύλια και τα σύκα, γι' αυτό και Συκολόγος. Ο Αγοστον, ή «τ' Αγουστι», των Ποντίων, με τα μερομήνια και με τα μελέμια του, με τη μεγάλη γιορτή της Παναγίας, όταν τα

γεννήματα είναι φρέσκα και άφθονα, τα λαχανικά μπόλικα και ολόφρεσκα, μέλι, καρύδια, όλα τα καρύδια, διαθέσιμα, έτσι που να φας, να ξαναφάς, να πεντεφάς — απ' αυτό και μια από τις πολλές λαϊκές ονομασίες του Αυγούστου είναι «Πεντεφάς». Καθώς είναι το τέλος του καλοκαιριού: «... κι από Αύγουστο χειμώνας...» — ή το ποητικό «Επάτεσα σ'ον Αγοστον και σ'η κιονί την άκραν...».

\*\*\*

Είναι ενδιαφέρον να δούμε, με τη συντομία που επιβάλλει ο χώρος, τι έτρωγαν οι Έλληνες (οι σώφρονες ακόμη τρώνε έτσι) όταν η διατροφή ήταν συσχετισμένη με το κλίμα και γενικότερα με το περιβάλλον και την παραγωγή φρέσκων προϊόντων, όταν ο διατροφικός μας κώδικας καταδεχόταν την αρχαία του καταγωγή. Το πρώτο και το πιο σημαντικό είναι μια ευρύτατη γκάμα από φαγάκια χωρίς κρέας, που αρωματίζονται με βότανα κι όχι με μπαχαρικά, και τα οποία συνδυάζονται χαριτωμένα. Για παράδειγμα, το μπριάμ φούρνου με κολοκυθάκια και ξυνά κορόμπλα, οι άκρες του αμπελιού

βραστές, που συνοδεύονται με αλιάδα, το ντοματόρυζο με φρέσκες ντομάτες, το οποίο στη Θράκη συνοδεύεται με χοντρόρωγα σταφύλια, τα γεμιστά λαδερά, που παλιά τα αρωματίζαμε με βασιλικό, μαζί με σταφιδίτσες κ.λπ. Αμέτρητα πιάτα φτιάχνονται με μελιτζάνες, με τα φρέσκα φασολάκια κάθε λογής, με τις πιπεριές και τις ντομάτες, με τα παντζάρια, τα σέσκουλα και τα βλίτα, τα οποία ήταν άλλοτε αποκλειστικά θερινά χόρτα. Το κρέας εκτοπίζεται σε μεγάλο βαθμό από τα ψαρικά.

Εδώ πρέπει να υπογραμμίσω ότι στη διάρκεια του καλοκαιριού υπάρχουν δύο νηστείες: Η πρώτη αρχίζει μετά την Κυριακή των Αγίων Πάντων και φτάνει μέχρι την παραμονή της γιορτής των Αγίων Αποστόλων (στις 29 Ιουνίου). Επειδή η γιορτή των Αγίων Πάντων είναι κινητή, συναρτάται δηλαδή με το Πάσχα, η διάρκεια αυτής της νηστείας ποικίλλει κάθε χρόνο. Φέτος αρχίζει στις 11 Ιουνίου και διαρκεί 18 ημέρες. Και το πρώτο δεκαπενθήμερο του Αυγούστου έχουμε τη σημαντική νηστεία για τη μεγάλη γιορτή της Παναγίας, που γιορτάζεται σε κάθε άκρη της χώρας με μεγαλοπρέπεια. Ωστόσο, στις 6 Αυγού-



▲ Ο Ιούνιος και ο Καρκίνος, το ζωδιακό του σύμβολο. Μικρογραφία χειρογράφου των 1346. Μονή Βατοπαϊδίου, Αγίου Όρους.

# Καλοκαιριού

στου, γιορτή του Σωτήρος, του Αφέντη Χριστού των Κρητικών, συνηθίζεται η κατανάλωση ψαριών.

Η 15η Αυγούστου, ως μεγάλη γιορτή έχει και τα ιδιαίτερα φαγητά της, ανάλογα με τις περιοχές, αλλά, για το δικό μου γούστο, ένα από τα πιο ωραία ελληνικά πιάτα το μαγειρεύουν αυτήν τη μέρα οι Έλληνες από τη Στενήμαχο της Ανατολικής Ρωμυλίας: το ονομάζουν «δαμάσκνιο» κι είναι κότα (σπιτική) με δαμάσκνιο.

Αξίζει να αναφερθεί η συνήθεια τουλάχιστον ένα από τα ημερήσια γεύματα να είναι ιδιαίτερα λιτό και ελαφρύ. Ένα κομμάτι τυρί φέτα με μια φέτα καρπούζι ή πεπόνι ή ένα τσαμπι σταφύλι ήταν και παραμένει ένα ελαφρύ παρηγορητικό της πείνας, όταν έξω σκάει ο τζιτζίκας.

Το ίδιο και η ντομάτα με φέτα ή ελιές. Τα τελευταία χρόνια, μάλιστα, που τα κρητικά παξιμάδια κατέκτησαν όλη την Ελλάδα, παξιμάδι με ντοματούλα και ελιές ή τυρί είναι μια γεύση που αρμόζει κατ'εξοχήν στο καλοκαίρι. Η συνήθεια, άλλωστε, με μπαγιάτικο προζυμίσιο ψωμί υπήρχε και στην υπόλοιπη χώρα, η «ριγανάδα».

Ο Ιερόφιλος Σοφιστής<sup>1</sup> (4ος ή 6ος αι. μ.Χ.), στο σπαρταριστό του κείμενο Πώς οφείλει διαιτάσθαι άνθρωπος εφ'εκάστω μνηί σημειώνει σχετικά με τον Ιούνιο: «Αρμόζει ύδωρ ψυχρόν νήστις ροφείν ροφήματα τρία και μη εις πλέον· επινηστεύειν δε έως τας ώρας γ' και πάντα τα υγρά και ψυχρά μετρίως πίνειν (...) Εκ δε των κρεών δει εσθίειν τα πρόβεια, των κριών δηλονότι και των ευνούκων (...) στέατος δε μη άπτεσθαι (λίπος ούτε να το αγγίξετε). Απέχεσθαι δε και ζεματοποσίας παντοίας (...) Και οίνον λαμβάνειν παλαιόν, λευκόν, ευώδη και ανισάτον<sup>2</sup> (...) Των ιχθύων πάντων τους τρυφεροσάρκους εσθίειν (...) Εκ των λαχάνων εσθίειν χρυσολάχανον<sup>3</sup>, κολοκύνθην, θαλασσοκράμβην<sup>4</sup> και σεύτλον<sup>5</sup> μετά των ειρημμένων κρεών. Και αδράκνην<sup>6</sup> εψείν μετά κρέατος, και οξογαρίζειν μερικώς το μαϊούλιον, το ιντύβιον<sup>7</sup>, το σέλιον και το αγγούριον (...) Εκ δε των οπωρών κέρασια λευκά και τετράγγουρα εσθίειν μετρίως...». Και επειδή ο άνθρωπος «ουκ επ'άρτω μόνον ζήσεται», ο Ιερόφιλος συνιστά για τον Ιούνιο: «απέχεσθαι και αφροδισίων».

Τον Ιούλιο πάλι, που οι ζέστες είναι πιο δυνατές, ο Ιερόφιλος αρχίζει τις οδηγίες του έτσι: «Χρη αφροδισίων απέχεσθαι και πλείστης τροφής και παντός μόχθου και κραιπάλης και

ύπνου μεσημβρινού και οπωρών Ξηρών διά την αταξίαν της χολής (...) Εκ δε των οπωρών τας υγροτέρας· οίον πέπωνας, σύκα λευκά μετά άλατος, και σταφυλάς πάσας, άνευ της μελαινης· απίδια δε και μήλα και δαμάσκνια και όσα υγρά τοιαύτα, εσθίειν. Οίνον δε λευκόν, ευώδη, πίνειν απλήστως· και την μεν τροφήν μετρίως, τον δε οίνον πλείστον και τα δροσάτα<sup>8</sup>...». Είναι αξιοσημείωτο ότι δεν αναφέρεται τίποτα για νηστεία, αφού το σύστημα των νηστειών, όπως το έχουμε μέχρι σήμερα, διαμορφώθηκε στα τέλη του 10ου αιώνα.

Για τον Αύγουστο, τέλος, οι προτάσεις του Ιερόφιλου: «Αρμόζει γλίσχρον και παχυκύμων απέχεσθαι, και μολόκης, και παντός αγρίου λαχάνου, και αφροδι-

σίων· εσθίειν δε σεύτλον, βλίτον και κολοκύνθην· εκ δε των κρεών πρόβεια εσθίειν και τράγεια ευούκα (...) Των δε ταριχευτών ιχθύων και ξηρών οπωρών πάντων απέχεσθαι, κράσθαι δε ταις κλωραίς σπάραις σύκων, σταφυλών, απιδίων, δαμασκήνων λευκών, ροδακίνων πεπειρών, και των ομοίων (...) Εκ δε των συνθέτων, κράσθαι κάπαριν, ελαίας, συν οξομέλιτι, κολυμβάδας, αμύγδαλα κλωρά... Οίνοις λεπτοίς και ευώδεσιν και ροσάτοις<sup>9</sup> κράσθαι...».

Σημειώνω, τέλος, ότι τον Ιούλιο και τον

Αύγουστο αρχίζουν οι προετοιμασίες για τον χειμώνα. Κόβουν το σιτάρι για τραχανά και το βράζουν με γάλα μέχρι να το απορροφήσει, ετοιμάζουν το πληγούρι, αρχίζουν να λιάζουν τα σύκα και φτιάχνουν μαρμελάδες, γλυκά κουταλιού και κομπόστες καθώς και τα πρώτα τουρσιά. 🍷

## ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το κείμενο του Ιερόφιλου στο σύνολό του έχει συμπεριληφθεί στο βιβλίο μου «Οσες γεύσεις φέρνει ο χρόνος», εκδ. «Καθημερινή». Πηγή: Anecdota Atheniensia et alia, Droz, Παρίσι, 1939.

2. Ασίντος: αρωματισμένος με γλυκάνισο.

3. Χρυσολάχανο: Ατράφαξ, είδος γιγαντιαίου σπανακιού.

4. Θαλασσοκράμβη: η Crambe – brassica maritima.

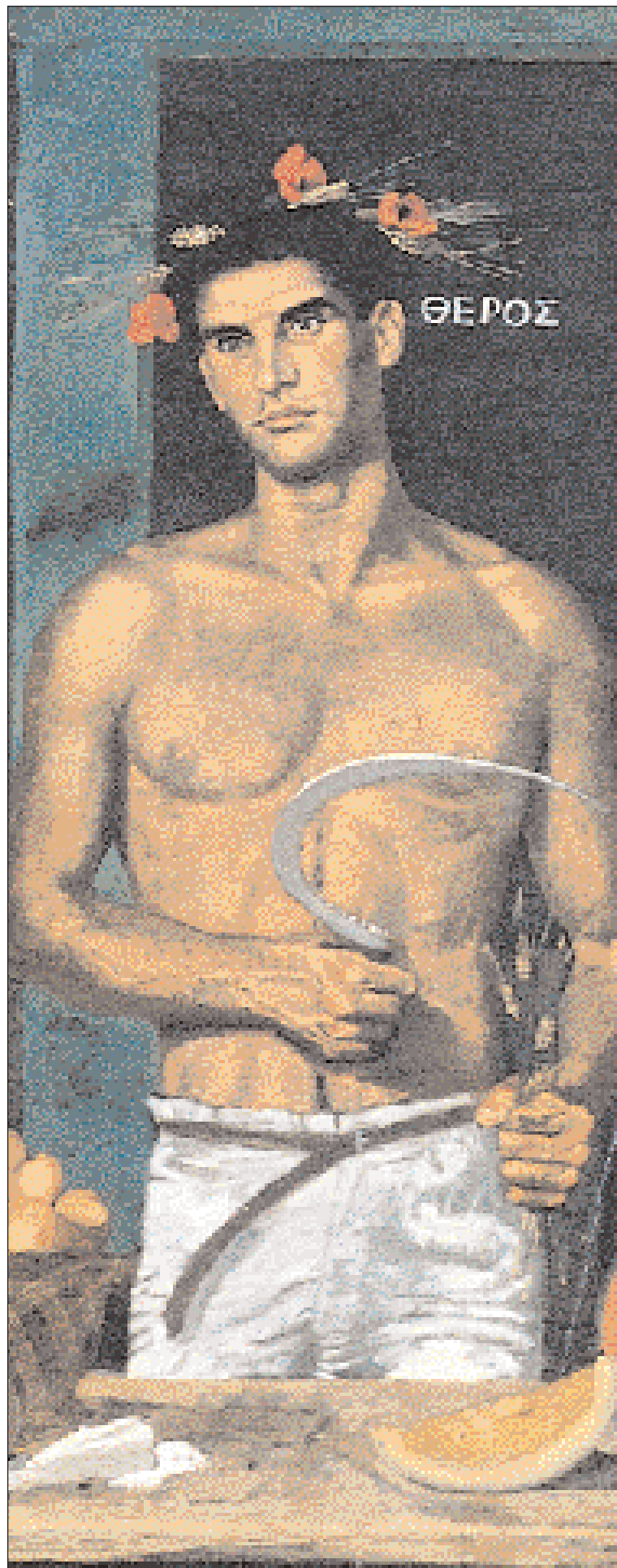
5. Σεύτλον: το σέσκουλο.

6. Αδράκνη: η αντράκλα.

7. Ιντύβιον: το αντίδι.

8. Δροσάτα (= υδροσάτα): ροζέ κρασιά (ροσάτα) με νερό.

9. Ροσάτα: ροζέ κρασιά.



▲ Το Καλοκαίρι, από τις Τέσσερις Εποχές του Γιάννη Τοαρούχη. Αθήνα, ιδιωτική συλλογή.

# Ο Ιούνιος στην πεζο



◀ **Θεριμός.** Μεσημεριανό διάλειμμα απ' τον κάματο. Φωτογραφία του Τάκη Γλούπα.

Του ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΜΗΛΙΩΝΗ

**ΙΟΥΝΙΟΣ**, ο Θεριστής ή Θερτής, ο μήνας που «κροκίζουν» (πείρουν το χρώμα του κρόκου), «ψωμώνουν» και θερίζονται τα δημητριακά. Συνά αλωνίζονται κιόλας, αν και αυτή η δουλειά συνήθως πέφτει στον Ιούλιο, τον Αλωνάρη. Ποιος τα θυμάται αυτά σήμερα; Πολύ φοβάμαι πως τα παιδιά –κι όχι μονάχα αυτά που γεννιούνται και μεγαλώνουν στις πόλεις– δεν καταλαβαίνουν τι λέω.

Εχουν δίκιο. Με την εξειδίκευση και την εισβολή της μηχανής, τι νόημα έχει να ανακατεύεται κανείς «εκεί που δεν τον σπέρνουν» και ούτε πρόκειται... να θερίσει; Θυμήθηκα τα δικά μου: Το θέρισμα με το δρεπάνι μέσα στο λιοπύρι, τα χερόβολα που είχα μάθει να δένω, το νερό που έπινα από τη μπουκλα κι ήταν χλιαρό «σαν κάτουρο», τα άγανα που κολλούσαν στο ιδρωμένο κορμί, τα δεμάτια φορτωμένα στον γάιδαρο, που τον τρέλαιναν οι μύγες και που έπρεπε κάθε τόσο να του στηρίζεις το σαμάρι με το χέρι για να μην τουμπάρει. Κι ύστερα το αλώνισμα με τα ζώα, τους ατέλειωτους κύκλους και τα «χάι-χάι- χάι!» από όλα τα ψηλώματα του χωριού. Τι ήταν; Ευτυχία ή δυστυχία;

Αλλά ιδού ο –μάλλον λησμονημένος, κι αυτός,

από τους πολλούς– Αντώνης Βουσβούνης (1918–1975), στο βιβλίο του *Γαλάζιες Ωρες*. Ο ήρωάς του βρίσκεται ένα καλοκαίρι στη Μυτιλήνη... κι ύστερα, τυχαία, στα Βατερά και πάνει δουλειά στο κτήμα μιας πλούσιας ζωντοχήρας... Και μάλιστα μια δουλειά που δεν την κατέχει:

«... απ' την άλλη μέρα κιόλας, βαλθήκαμε στη δουλειά. Ο μπάρμπα Δημητρός μάς σήκωσε απ' τις άγριες αυγές, μοίρασε τα δρεπάνια, κι όλοι μαζί τραβήξαμε για τα χωράφια. Είχα μια κρυφή ανησυχία. Ξεμονάχιασα το Γιωργή και τότε ρώτησα:

— Λες να με πειράζει η δουλειά στο χέρι, το 'χω στραμπουλήξει άσχημα.

Πάσχιζα να φανώ φυσικός μα ο μικρός, ξυπνός κι ανοικτομάτης όπως ήτανε, κατάλαβε πως δε σκάμπαζα από δρεπάνια.

— Ένια σου, είπε, θα μάθεις γρήγορα, είναι εύκολο.

Αρχίσαμε από βορεινά, από κει που 'ρχότανε ο αγέρας κι έγερνε το στάχυ. Ο καθένας είχε τη σειρά του, μια μακριά σειρά που 'φτανε ως την πέραν άκρη του χωραφιού, και δίπλα του δουλεύανε οι άλλοι. Ζερβά μου είχα το Γιωργή, δεξιά κάποιον που μας κουβάλησε ο Δημητρός (...) Παρακάτου στεκότανε ο Μιχάλης και τελευταίος ο επιστάτης. Αυτός έδωσε το σύνθημα.

Εσκυψε κι άδραξε με τη χοντρή του φούχτα τα λιγνά καλάμια με τ' άλλο του χέρι, το ζερβί, άπλωσε το δρεπάνι και φώναξε:

— Γεια χαρά, παιδιά.

Τα στάχια πέσανε, κομμένα σύρριζα. Και το δρεπάνι

του άρχισε να δουλεύει βιαστικά κι ο μπάρμπα Δημητρός προχωρούσε ολοένα. Ήτανε ζερβοχέρης.

Σκύψανε όλοι, μαζί τους κι εγώ. Μα το δρεπάνι μου φαίνεται ήτανε χαλασμένο, δεν τα κατάφερνα καθόλου καλά. Το στάχυ δεν έλεγε να κοπεί. Χτυπούσα πιο πάνω, πιο κάτω, μια στιγμή η άκρη του δρεπανιού μπηχτηκε στη γης. Τίποτα.

— Ε, φώναξε ο μπάρμπα Δημητρός, τι χασομεράς;

Όλοι στη σειρά τους είχαν προχωρήσει. Ήθελα να φωνάξω το Γιωργή, μ' αυτός πρώτος και καλύτερος βρίσκοντανε πια αλάργα. Προσπάθησα πάλι, κάτι περισσότερο κατάφερα μα σπιθαμή δεν προχωρούσα.

— Τι τρέχει;

Ο μπάρμπα Δημητρός ήρτε κοντά μου.

— Τίποτα... Στόμωσε το δρεπάνι.

Με κοίταξε υποψιάρικα.

— Πρώτη φορά πάνεις τέτοιο πράμα στο χέρι, ε;

— Εγώ; Αστειεύσαι...

Αρχισα να χτυπώ λυσσασμένα, την τρίτη φορά το χέρι μου πλημμύρισε αίμα.

Στάθηκα στα πόδια μου νικημένος πα, ο ιδρώτας έτρεχε ποτάμι στη μούρη μου.

Ο μπάρμπα Δημητρός με χτύπησε φιλικά στον ώμο.

— Μην χολοσκάς, είπε, θα μάθεις σιγά σιγά. Τρέχα να δέσεις το χέρι σου κι αύριο ξαναδοκιμάζεις. Σήμερα κουβαλάς τις θημωνιές στ' αλώνι.

Πήγα στο σπίτι κι η Κατίνα η κακομοίρα τσακίστηκε να γιατρέψει το χέρι μου. Δεν ήτανε τίποτα σπουδαίο, το δρεπάνι μ' είχε πάρει ξώπετσα. Το κορίτσι μού το

# Οσαφία και την ποίηση

΄πλυνε με ζεστό νερό, έβαλε ένα κομμάτι μπαμπάκι με βαζελίνα στην πληγή και το 'δεσε με μια βρώμικη γάζα. Μια δυο φορές μου χάιδεψε τα δάχτυλα. Έκανα το βλάκα.

Γύρισα στα χωράφια, άρχισα να φτιάχνω θημωνιές και να τις κουβαλάω στ' αλώνι. Ο Γιωργής με πείραζε. Έπειτα άνοιξε το χέρι μου, άρχισε να τρέχει αίμα πάλι κι ο μπάρμπα Δημητρός με λυπήθηκε.

— Αντε, παράτα τα, λέει, δε μπορείς να κάνεις τίποτα σήμερα.

Ητανε καλός.

(Αντώνη Βουσοβούνη, Γαλάζιες Ωρες, εκδ. Γαλαξίας-Ερμείας)

Αλλά ίσως το παραπάνω απόσπασμα να ταλαντεύεται ανάμεσα στην τουριστική και τη γεωργική εμπειρία ή —αν προτιμάτε— ανάμεσα στην ελληνική και τη σκανδιναβική λογοτεχνία.

Για να ιδούμε στ' αλήθεια από ποια βάσανα έχουν περάσει οι γεωργοί μας —η αγροτική τάξη, θα λέγαμε ακριβέστερα— καλύτερα να διαβάσουμε τι τραβούσαν στη Θεσσαλία, τη «σιταποθήκη της Ελλάδος», όπως την αποκαλούσαν κάποτε, και μάλιστα τον καιρό που τη γη κατείχαν οι τσιφλικάδες, διάδοχοι των αγάδων, κι οι χωρικοί ήταν κολίγοι, όταν την επισκέφθηκε ο Ανδρέας Καρκαβίτσας (1865–1922).

Διηγείται λοιπόν στις Θεσσαλικές Εικόνες του (1892):

«Εδιαβαίναμεν εμπρός του Καζακλάρ και ο καραγκούνης εκαρφώθη έξαφνα εις τον τόπον του, αγναντεύων με δίψα τ' αλώνια του χωριού. Ολοι οι κάτοικοι ήσαν έξω. Οι άνδρες ελίχνιζαν εδώ τ' άλογα αλώνιζαν εκεί οι γυναίκες και τα παιδιά παρέκει, καθισμένοι εις τη δοκάνα, έφερναν γύρα επάνω εις τα δεμάτια και κατ'άμπροστα θεώρατες εψήλωναν οι θημωνιές.

Των αλόγων τα χλιμιντρίσματα, των παιδιών οι φωνές και τα γέλια, τα λόγια των καραγκούνηδων, ευτυχισμένων διά την πλουσίαν εσοδεία, κανενός γομαριού γκάρισμα, ο βαθύς βόγκος του βοδιού, το τρίξιμο του καλαμωτού που έφερενε τ' άχερα εις το ντάμι<sup>1</sup>, το καθαρίο σιτάρι που έπεφτε μέσ' από τη σκόνη σαν σπειριά χρυσάφι κι εκύνετο γύρω, έδιναν όψη χαράς εις τ' αλώνια εκείνα. Καθένας θα έλεγεν πως έρριχναν τ' αλέσματα κανε-

νός γάμου κι εγλέντων οι καλεσμένοι· όχι πως επήγαινε γόνα η δουλειά κι έτρεχεν ο ιδρώτας αυλάκι.

— Κερατένια χρόνια! Εφώναξε τρανώς ο καραγκούνης, δίδων μια εις το φέσι του πίσω, διά να ελευθερώσει το μέτωπό του.

Επειτα εγύρισε και με είδε κατάματα.

— Ζηλεύω, μου είπε παραπονεμένος.

— Γιατί;

— Ετσι γλεντούσα κι εγώ μια φορά στ' αλώνια. Δεν σου λέω, τραβάν κι οι τσιφτοσήδες<sup>2</sup> τον αμάραντο· θα φτύσουν το αίμα τους όλον το χρόνο. Μα σαν έρθει καλή σοδειά και πέσει στ' αλώνι το σιτάρι, ωχ κι αμάν αμάν· ούτε βασιλιάς δεν τους φτάνει!

— Σαν είν' έτσι, γιατί δεν πας τσιφτοσή;

— Ημουνα.

— Και γιατί τ' άφησες;

— Ντι!...εβόγγηξεν άγρια ο καραγκούνης. Και αντί να μ' απαντήσει έτρεξε και άρχισε μ' άγριες καμτσικιές τ' άλογά του.

Η αλήθεια είναι ότι τα ζώα επήγαιναν καλά τον δρόμο τους και δεν ήτο ανάγκη να τα δειρεί ο χωριάτης· φαίνεται όμως ότι η ερώτησίς μου του έφερε πικρή ενθύμηση κι επειδή δεν είχε πού να ξεσπάσει τον θυμόν του, τον έρριξεν εις τ' άμοιρα τα ζώα.

\*\*\*

Άρχισε να νυκτώνει (...) Πέρα από το Καζακλάρ ήρχετο η παραπονετική φωνή του γκιώνη (...).

— Αμ που λες, έκαμα κι εγώ τσιφτοσής, μ' είπεν έξαφνα ο γέροντας, ελθών κοντά μου. Μα σ' αφήνει, μαθές, ο θεός να πας μπροστά;

— Γιατί;

— Γιατί έτσι· να γιατί. Τι τα ήθελεν ο θεός τα γκαβοπόντικα και τα 'στελνε στη γη· δε μου λες; Καλά τ' άλλα, μα τα γκαβοπόντικα;

— Ποια γκαβοπόντικα; ερώτησα εγώ με απορία.

— Αϊ χου!.. Δεν είσαι ντόπιος, λέω; ερώτησε με θυμόν.

— Οχι.

— Αμ γι' αυτό. Δεν ξέρεις λοιπόν εσύ τα κακά πόχουμ' εμείς οι καμπίσοι! Είναι, λέει, πλούσιος ο κάμπος.

Πλούσιος είναι, μα ποιος τα χάιρεται τα πλούτη του; Ακ'σε και λόγιαξε. Πρώτος θεός σ' εμάς είν' ο αφέντης, δεύτερος είν' ο μπας χαβελές, ο μπιστεμένος τ' αφεντός σ' όλα, στο δώσει και στο πάρει. Έπειτα έρχεται ο σούμπασης, που στέκεται ολοχρονικός απάν' απ' το κεφάλι σου και δεν μπορείς ούτε να βήξεις. Βάλε έπειτα τους χαβελέδες, βάλε και τα ζα. Μ' άκόμη βάλε τα όρνια που κλέφτουν με τη μύτη τους το σπόρο πριν άκόμη καλοκάτσει στη γη και τς ακρίδες που τ' αφήνουν θερισμένο κι αθέριστο. Τώρα θα σου 'λεγα να βάλεις τον τσιφτοσή, αν δεν είχαμε τα γκαβοπόντικα, που καλύτερους θερι-

στάδες και καλύτερους τσιφτοσήδες δεν είδα ποτέ μου! Ιδια θερίζουν, ίδια το βάζουν στο ντάμι τους. Και τι ντάμια! Βαθιά λαγούμια που δεν φοβάνται το διαβολότερο κλέφτη να τα βρει.

— Κι έρχονται κάθε χρόνο; τον ερώτησα.

— Αμ' αν έρχουνταν κάθε χρόνο, θα 'βλεπες ζωντανούς ανθρώπους στη Θεσσαλία; Μια φορά ήρθαν στη ζήση μου και να, από τσιφτοσή κερατζή μ' έκαμαν.

Μωρέ χρόνια κι εκείνα! Ανατριχίλα με πάνει σαν τα θυμάμαι. Ημουνα τσιφτοσής στο Τατάρι, στου Οσμάν αγά το χωριό. Απονος ήταν ο αγάς, μα ήταν πλούσιο το κόμμα του. Και στη χειρότερη χρονιά σ' εμάς το ένα δέκα θα 'δινε. Μα έρχεται, εφέντη μ', το '63. Να τη μια φορά το λιοπύρι μες στου Μαγιού τις δροσουές· στρωσίδι χάμου τα σπαρτά. Να την άλλη τα όρνια, σύγγεφο στον ουρανό· μπρος πήγαινε η σπορά, πίσω κείνα τ' άθεα· σπόρο έριχνες και σπόρο δεν έβρισκες· από τα ίδια σου τα χέρια τον άρπαζαν! Να έπειτα οι ακρίδες, μας τέλεψαν. Τρία χρόνια πέρασαν κι είπαμε το ψωμί ψωμάκι... Ο αγάς μάς έδιν' άχερο, ο αγάς σιτάρι. Τι σιτάρι; την ήρα μας έδινε για σιτάρι!...

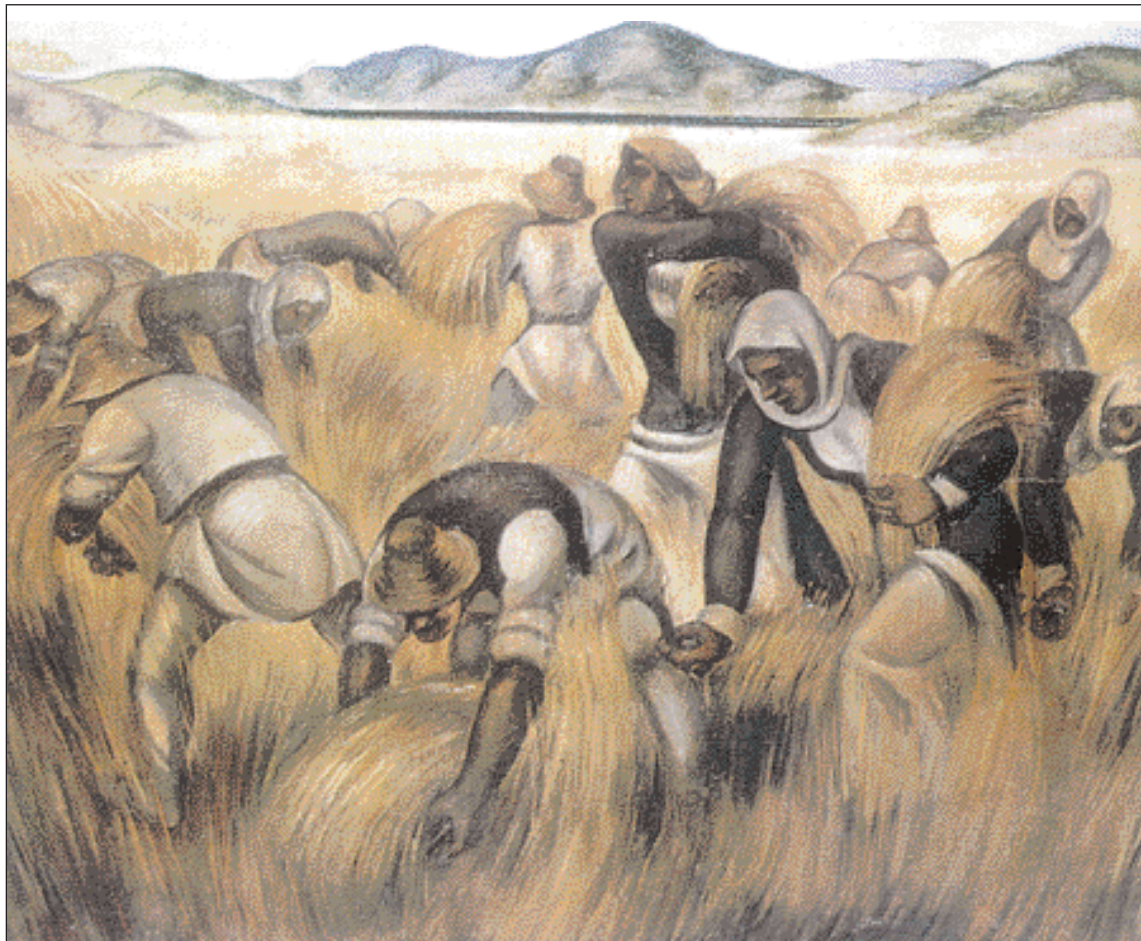
— Και την τρώγατε;

— Τι να κάνουμε; Γι' αρρώστια ρωτάς; Το αίμα πήγαινε ποτάμι. Θέρος έπεσε στις ανθρώπους και στα ζα! Μου θέρισε κι εμένα δυο παιδιά. Μα ποιος λογαριάζει τα παιδιά;... Τα ζα μας κλαίγαμε που ήταν μοναχή κυβέρνια. Σαν έχεις ζα, και παιδιά έχεις· μα σαν χάσεις τα ζα, έχασες και τα παιδιά σου...

Υστερα από μια χρονιά που η συγκομιδή φαινότανε ελπιδοφόρα, ακολουθεί η επιδρομή των αρουραίων



◀ Ιούνιος. Ενλογραφία του χαράκι Τάσου, 1957.



◀ **Θερίστριες. Ελαιογραφία του Αλέξανδρου Κορογιαννάκη, 1945-50. Ανήκει στον Κων. Κορογιαννάκη (πηγή: «Αλέξανδρος Κορογιαννάκης 1906-1966», Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου, Αθήνα 1987).**

που ο χωρικός της Θεσσαλίας ονομάζει γκαβοπόντικα:

... Σε πέντε ημέρες να σου τα. Αφού έφαγαν και τις μουριές του Καζακλάρ, ερίχθηκαν λιμασμένα απάνου μας. Στην πρώτη θωριά τους εξυλιάσαμε όλοι σαν να βλέπαμε το Σατανά μπροστά μας. «Να θερίσουμε», λέει ο αγάς: «να το κόψουμε όπως όπως· κάτι να σώσουμε». Τα στάχια ήσαν στριμμένα κι άστριφτα ακόμη· μα τι να γένει; Μαζωνόμαστε όλοι, τσιφτισήδες και κουλουξήδες και χαβελέδες ακόμη και παιδιά και γυναίκες. Τροχούμε από βραδύς τες κοσιές και ξημερωνόμαστε στα χωράφια. Μα τι ήταν εκείνο, Θεέ μου και Κύριέ μου! Εμείναμε με τις κοσιές στα χέρια, άφων' άλαλοι...

Όλα τα χωράφια μας περίγυρα ξεντυμένα· ούτε στάχυ, ούτε άχυρο, ούτε χνούδι πουθενά! Μονάχα οι ρίζες έμεναν ορθές σαν να 'χε γίνει αγριόχοιρο το κακό κι ερχότου μανιωμένο απάνου μας. Με μιας επέσαν οι κοσιές από τα χέρια μας και όλοι, από τον μικρότερο ως τον μεγαλύτερο, κι ο αγάς μαζί, επέσαμε γονατιστοί στο χώμα και αρχίσαμε τα στηθοκοπήματα!...

Και έλεγε με τόσο παράπονο τα υστερνά του λόγια ο γέροντας! Τόσο χρώμα πίκρας και απελπισίας τους έδινε ωσάν να είχε εμπρός του την καταστροφήν εκείνη, που μου λάβωσε την καρδιά.

... Τι χρόνια! Απεράσαμε τους Κραβαρίτες στην κατομοιριά... Στο τέλος σύναξα πάλι το σπίτι μου, μπήκα στη Λάρσα, παράδειρα, να, κατάντησα τώρα κερατζής!...

— Ε, μα τι να γένει, του είπα εγώ διά να τον παρηγορήσω.

— Δε σου λέω, βγαίνει το ψωμί. Μα κάλλιο είχα τ' αλώνι κι ένα στρέμμα τόπο στο Τατάρι. Εικοσιπέντε χρόνια κι ακόμη έχω πόλειψ' από τσιφτισής, μα τι να σου ειπώ. Σαν έρχετ' ο θέρος ομπρίζ' η καρδιά μου σαν το Μάτι του Καραδεδε.

Και τα λόγια του μου φανέρωσαν ότι ο γέροντας έκλαιγε.

( Ανδρ. Καρκαβίτσας, Ταξιδιωτικά, εκδ. Νεφέλη 1998).

\*\*\*

As ξαναγυρίσουμε στην Αθήνα. Τι έχει απομείνει που να θυμίζει πως μπήκαμε στον Ιούνιο; Φοβάμαι πως τίποτε — εκτός βέβαια από τους «καύσωνες», που τώρα αρχίζουν και σφίγγουν.

Όταν ήμουν φοιτητής, στις αρχές της δεκαετίας του πενήντα, κατέβαινα τέτοιο καιρό «στην πρωτεύουσα», πριν φύγω για την Ηπειρο. Είχα συγγενείς στον Κολωνό και στον Βούθουλα, τώρα Ακαδημία Πλάτωνος, και με φιλοξενούσαν. Συχνά τύχαινε να είμαι στην Αθήνα στις γιορτές του Αϊ-Γιαννιού. Τα κορίτσια της γειτονιάς ανοίγανε τον Κλήδονα, μια λεκάνη με νερό, σκεπασμένη με πανί, όπου είχαν τοποθετήσει καθεμιά το δείγμα της — ένα μικροαντικείμενο, συνήθως κάποιο φτηνό κόσμημα. Ελεγαν ένα «παραμάντεμα», κάποιο δίστιχο διαφορούμενο, κι αμέσως έβγαζαν από τη λεκάνη το τυχαίο αντικείμενο. Το παραμάντεμα αναφερόταν πια στην κοπέλα στην οποία ανήκε. Δήλωνε κατά κάποιον τρόπο την «τύχη» της, στενά συνυφασμένη με τον μέλλοντα σύζυγό της. Και καθώς παρευρίσκονταν κι οι νεαροί της γειτονιάς, γίνονταν κι οι σχετικοί υπαινιγμοί, μέσα σε πειράγματα και γέλια.

Ερχόμουν από την ύπαιθρο, ήξερα πολλά δημοτικά δίστιχα, μερικά μάλιστα τολμηρά, και τα έλεγα:

*Μαλαματένια κλειδαριά ανάμεσα στα σκέλια  
έρχομαι και παρακαλώ με το κλειδί στα χέρια.*

Γινόταν τότε πανζουρλισμός. Το βράδυ, στους δρόμους, τα παιδιά του Βούθουλα ανάβανε φωτιές και τις πηδούσαν — «για το καλό».

Ένα άλλο είδος μαντείας, εκτός από τον κλήδονα, ήταν το λιωμένο μολύβι, που το χύνανε στο νερό και, ανάλογα με τις μορφές που σχημάτιζε το μέταλλο, γινότουσαν και τα μαντέματα.

Όλα αυτά έχουν λησμονηθεί. Εθίμα της υπαίθρου ήταν και τα κρατούσε ζωντανά στην πόλη η «γειτονιά». Χάθηκαν μαζί της. Ένας απόπνός τους ακούεται ακόμη στο νοσταλγικό τραγούδι του Λευτέρη Παπαδόπουλου «Στην Αριστοτέλους»:

*Και φωτιές ανάβανε στους μεγάλους δρόμους  
τ' Αϊ-Γιάννη θα 'τανε, θαρρώ.*

Την ανάμνησή τους διασώζει ο Γιώργος Σεφέρης στο ποίημά του:

#### Φωτιές του Αϊ Γιάννη

*Η μοίρα μας χυμένο μολύβι δεν μπορεί ν' αλάξει  
δεν μπορεί να γίνει τίποτε.  
Έχυσαν το μολύβι μέσα στο νερό κάτω από τ'*

*αστέρια κι  
ας άναβαν οι φωτιές.  
Αν μείνεις γυμνή μπροστά στον καθρέφτη τα  
μεσάνυχτα  
βλέπεις  
βλέπεις τον άνθρωπο να περνά στο βάθος του  
καθρέφτη  
τον άνθρωπο μέσα στη μοίρα σου που κυβερνά  
το κορμί σου  
μέσα στη μοναξιά και στη σιωπή, τον άνθρωπο  
της μοναξιάς και της σιωπής  
κι ας ανάβουν οι φωτιές.*

*Την ώρα που τέλειωσε η μέρα και δεν άρχισε  
η άλλη*

*την ώρα που κόπηκε ο καιρός  
εκείνον που από τώρα και πριν από την αρχή  
κυβερνούσε  
το κορμί σου  
πρέπει να τον εύρεις  
πρέπει να τον ζητήσεις για να τον εύρει τουλάχιστο  
κάποιος άλλος, όταν θα 'χεις πεθάνει.*

*Είναι τα παιδιά που ανάβουν τις φωτιές και  
φωνάζουν  
μπροστά στις φλόγες μέσα στη ζεστή νύχτα  
(Μήπως  
έγινε ποτέ φωτιά που να μην την άναψε κάποιιο  
παιδί,  
ω Ηρόστρατε)  
και ρίχνουν αλάτι μέσα στις φλόγες για να πλαταγίζουν  
(Πόσο παράξενα μας κοιτάζουν ξαφνικά τα  
σπίτια,  
τα κωνευτήρια των ανθρώπων, σαν τα χαϊδέψει  
κάποια  
ανταύγεια).*

*Μα εσύ που γνώρισες τη χάρη της πέτρας πάνω  
στο  
θαλασσόδαρτο βράχο  
το βράδυ που έπεσε η γαλήνη  
άκουσες από μακριά την ανθρώπινη φωνή της  
μοναξιάς  
και της σιωπής  
μέσα στο κορμί σου  
τη νύχτα εκείνη του Αϊ Γιάννη  
όταν έσβησαν όλες οι φωτιές  
και μελέτησες τη στάχτη κάτω από τ' αστέρια.  
(1935)*

( Γ. Σεφέρης, Τετράδιο Γυμνασμάτων, 1940)

Η ποίηση στα μαντέματά της διαβάξει άλλα σχήματα και βγάξει άλλα νοήματα...

#### Σημειώσεις

1. ντάμι = μικρό αγροτόσπιτο, αποθήκη.
2. τσιφτισής = γεωργός.

# Το άγιο στάρι



◀ «Παμμητέρα Θεά, σταχνότροφη, σπορική, σιτοδότρα... που στους θνητούς παρέσχες περιπόθητο βίο πανευτυχή...». Εικονογράφηση Ντόνας Πλατανιώτου.

Του ΓΙΩΡΓΟΥ ΖΕΒΕΛΑΚΗ

Γεωπόνου

... Και τους πόνους της γης για να γεννηθεί ένα στάχυ. Ή τους πόνους της αιωνιότητας, για να γεννηθεί κάποτε ένα τραγούδι.

Τάσος Λειβαδίτης, *Καντάτα*, 1960

**Α**ΠΟ ΤΟ ΚΛΕΙΣΤΟ τοπίο του χειμώνα και το χαμηλό φως της άνοιξης με τα μοναχικά δέντρα και τα φυλόλιγνα λουλούδια, ο θεριστής Ιούλιος μάς πηγαίνει στις μεγάλες εκτάσεις του καλοκαιριού, όπου, «*Τα στάχυα μεστωμένα κυματίζουν / ωκεανός στον κάμπο πέρα ως πέρα*», όπως γράφει ο Εμπειρικός. Οι στίχοι παραπέμπουν στο στάρι, το πιο γνωστό καλλιεργούμενο φυτό, με πολλαπλή και ποικίλη συμμετοχή στη διατροφή του ανθρώπου και των οικοσυστημάτων από την προϊστορία.

Η διάδοση του σταριού στον κόσμο συνδέεται με τον μύθο της αρπαγής της Περσεφόνης, με τη Δήμητρα να παραδίδει κόκκους του καρπού στον Τριπτόλεμο, μετά την επιστροφή της Κόρης από τον Αδν. Σε ανάγλυφο στο Εθνικό Μουσείο (5ος αι. π.Χ.), εικονίζεται η σκηνή της παράδοσης με τις τρεις θεότητες. Στους Ορφικούς Ύμους, η Δήμητρα αποκαλείται «παμμητέρα Θεά, σταχυότροφη, σπορική, σιτοδότρα, αλωνιαία, κλωρόκαρπη» – «*που έξεψες πρώτη τον αρότριο αυχένα των βοδιών / και στους θνητούς παρέσχες περιπόθητο βίο πανευτυχή*» (μτφρ. Δ. Παπαδίτσα – Ε. Λαδιά, εκδ. «Καρδαμίτσα»)

Μπορεί από τα αρχαιολογικά ευρήματα να μην έχει με ακρίβεια βεβαιωθεί ο τόπος καταγωγής του σταριού, λέγεται όμως ότι η Αίγυπτος και η Αττική εμφάνισαν την πρώτη σοβαρή σιτοπαραγωγή. Ο Γεώργιος Μέγας στο *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, 1929, καταγράφει αραβικούς μύθους ότι το δέντρο της γνώσης ήταν το στάρι κι ότι στον Παράδεισο ήταν μεγάλο και ωραιότατο δέντρο αλλά ύστερα από την αμαρτία του Αδάμ εμίκρυνε και τώρα μόλις ανεβαίνει πάνω από την επιφάνεια της γης.

Ο Αισχύλος, συγκρίνοντας τον αιγυπτιακό με τον ελληνικό πολιτισμό, γράφει στις *Ικέτιδες* τον στίχο

που έγινε παροιμιώδης: «*βύβλου δε καρπός ου κρατεί στάχυν*». Στο λεξικό του, ο Δ. Βερναρδάκης επεκτείνει το νόημα της φράσης «*στους παπυροφάγους Αιγυπτίους, που δεν είναι κρείττονες (αλλ' ασθενέστεροι) των σιτοφάγων Ελλήνων*».

Το στάρι, μαζί με άλλα φθινοπωρινά σιτηρά (κριθάρι, βρώμη, σίκαλη), ανήκει στην οικογένεια των αγρωστωδών. Ανάλογα με την περιεκτικότητα του σε θρεπτικά στοιχεία, διακρίνεται σε μαλακό, πλούσιο σε άμυλο για την παραγωγή αλεύρου, και σε σκληρό, με πολλές πρωτεΐνες, κατάλληλο για τη βιομηχανία ζυμαρικών. Τα τελευταία χρόνια εισάγονται για σπορά παραγωγικά υβρίδια που φέρουν κωδικούς αριθμούς, ενώ έχουν ξεχαστεί παλιές ποικιλίες με τοπικές ονομασίες, που πάνω τους στηρίχθηκε η σιτοπαραγωγή μέχρι το 1960: ασπρόσταρο, ρουσάς, βελίτσα, βλαχόσταρο, γκρινιας, γραμμένο, δρημνίτσα, δοβάνα, ζουλίτσα, καναλιώτης, κατρανίτσα, κοκκινοθήρι, κολιτζάς, κοντρουλιάς, αθαλάσα, ακμιάσαν, αραπάκι, βρασταμήνη, μαυρογένι, μποσμπασσίκ, ντεβές, παφίτικο κ.ά.

Τα προβλήματα καλλιέργειας του σταριού δίνονται με ένα χαριτωμένο τρόπο στο βιβλίο του Γιάννη Κατσόγιαννου (πατέρα δύο διακεκριμένων γεωπόνων) *Φωνές από την ύπαιθρο*, Χίος 1961. Στο κεφάλαιο «*Η επανάσταση των φυτών*», ο προσωποποιημένος σίτος εξιστορεί τα παράπονά του για τους ανθρώπους, οι οποίοι, όπως λέει, «έχουν την παράλογη αξίωση να τους δίνουμε πλούσιες σοδειές για να χορταίνουν ψωμί, χωρίς όμως αυτοί να κάνουν κάτι και για τη δική μας ζωή». Και συνεχίζοντας διατυπώνει τις ακόλουθες καλλιεργητικές αξιώσεις για τη βελτίωση της ζωής του: κατάλληλα χωράφια, κανονική χημική λίπανση, απολύμανση σπόρων, αποφυγή συγκαλλιέργειας, καταπολέμηση ζιζανίων.

Εκτός της διατροφής, οι κόκκοι του σταριού και τα παράγωγά του (άμυλο, δεξτρίνη, γλουτένη, άρτος, πίτυρα), χρησιμοποιούνται στη θεραπευτική. Ο ιατρός Ανάργυρος Μιχ. Σφακιανάκης, στο βιβλίο του *Τα εδώδιμα φυτά* (Αθήνα 1940), αναφέρει πολλές χρήσεις: το αλεύρι ως αντιφλογιστικό· το άμυλο ως μαλακτικό/καταπραυντικό, κατά ερεθισμών του δέρματος· η δεξτρίνη ως ευπεπτική· η γλουτένη ως αντιδοτο δηλητηριάσεων και ως πρώτη ύλη για τον άρτο των διαβητικών, κ.ά. Στην Κρήτη, η απόπλυμα

της σκάφης από το ζύωμα γίνεται καλλυντική προσώπου (Ευαγγελία Φραγκάκη, *Συμβολή εις την δημόδη ορολογία των φυτών*).

Εκτός της πρακτικής υπάρχει και η συμβολική και μαγική χρήση του ψωμιού, συνδεδεμένη με τους βασικούς σταθμούς της ζωής του ανθρώπου –γάμος, γέννηση, θάνατος– και τις διάφορες εορτές και κοινωνικές εκδηλώσεις. Το θέμα πραγματεύεται με εξαιρετική επάρκεια στο βιβλίο του *Το ψωμί στα έθιμα των Ελλήνων* ο Αγγελος Ν. Δευτεραίος (Αθήνα 2000). Με γνώση και ευαισθησία θίγει το θέμα του ψωμιού η Εύη Λ. Βουτσινά, στο ομότιτλο βιβλίο της (εκδ. «Καστανιώτης», Αθήνα 2000), στο οποίο παρουσιάζει παραδοσιακές και πρωτότυπες συνταγές παρασκευής ψωμιού, παραθέτοντας εμβόλιμα λογοτεχνικά και λαογραφικά κείμενα.

Τον τίτλο «*Στάχυν*» είχε ένα από τα πιο ιδιαίτερα και παράξενα περιοδικά που κυκλοφόρησαν μεταπολεμικά στην Ελλάδα. Τυπώθηκαν, σε διάστημα ενός χρόνου (1950–51), επτά τεύχη, που σκόπιμα δεν είχαν συνεχή αρίθμηση (1, 2, 4, 5, 7, 8–9, 10–12) και φιλοξένησαν νέους, αγνώστους τότε, λογοτέχνες, που αργότερα ξεχώρισαν στην πνευματική ζωή (Φαίδρος Μπαρλάς, Καίη Τσιτσέλη, Ρένος Αποστολιδής, Λύντια Στεφάνου, Λίνα Κάσδαγλη, Τάσος Λιγνάδης κ.ά.).

Τους στίχους του Τάσου Λειβαδίτη και του Ανδρέα Εμπειρικού που παραθέσαμε, συμπληρώνει η ακόλουθη επιλογή αποσπασμάτων:

*Τους κάμπους βλέπει που ακόμη ορίζει  
με το στάρι, με τα ζώα με τα καρποφόρα δέντρα.  
Κ. Καβάφης,  
«Ο Ιωάννης Κατακουζηνός υπερσχύει»*

*Κι η μαύρη σιλουέττα ενός ξωτάρη  
ψηλή, λιγνή ανεπάντευχη στην ώρα  
περνάει μεσ' απ' τα στάχυα, απ' το στάρι  
σαν τον ψαρά που γλύτωσε απ' την μπόρα  
Στέφανος Δάφνης, «Στάχυα», 1927*

*... έξω στο λιακωτό σιμά στη θάλασσα  
το βραδινό τραπέζι μας λιτό  
που μούσκευε ψωμί σταρένιο η Ανοιξη  
Γιάννης Ρίτσος «Το εμβατήριο του ωκεανού»*